

Over de grenzen van onbehagen

**Mediaverkenning van het thema ‘maatschappelijk onbehagen’
in België (Vlaanderen), Denemarken, Duitsland, Frankrijk, de
Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk in de periode
2010-2016**

23 december 2016

B. van Vulpen MSc
D. Bressers MSc
E. Cartens MA
E. van Schaik MSc
Dr. M. Schulz

Inhoudsopgave

1.	Inleiding.....	4
1.1	Achtergrond.....	4
1.2	Vraagstelling voor verkenning	5
1.3	Methode en dataverzamelingsstrategie	6
2.	België (Vlaanderen)	7
2.1	Politieke crisis.....	7
2.2	Onbehagen in Europa.....	7
2.3	Sociaaleconomisch ongenoegen.....	8
2.4	Externe bedreigingen bereiken België	8
2.5	Conclusie	8
3.	Denemarken.....	11
3.1	De zekerheidsmeter.....	11
3.2	Europees onbehagen	11
3.3	Sociaaleconomisch onbehagen	11
3.4	Politiek onbehagen	12
3.5	Terrorisme & vluchtelingenproblematiek.....	13
3.6	Conclusie	14
4.	Duitsland.....	16
4.1	De woedende burger.....	16
4.2	Economische ongelijkheid en het afscheid van het atoomtijdperk.....	16
4.3	Kritiek op het kapitalisme houdt aan.....	17
4.4	De komst van het rechtspopulisme.....	17
4.5	Het rechtspopulisme krijgt grond onder haar voeten	18
4.6	Sociale en culturele spanningen rondom de vluchtelingencrisis	18
4.7	Populisten breken door in Duitsland.....	19
4.8	Conclusie	19
5.	Frankrijk.....	22
5.1	Sociaaleconomisch onbehagen	22
5.2	Onbehagen met betrekking tot terrorisme, islam en vluchtelingen	23
5.3	Conclusie	24
6.	De Verenigde Staten	26
6.1	Een land in verval en brede ontevredenheid	26
6.2	Voortzetting afkeer van de elite in een jaar van mondiaal onbehagen	27
6.3	Onzekerheid over de toekomst leidt tot nostalgische hang naar het verleden	27
6.4	Het onbehagen van de witte Amerikaanse man komt op de voorgrond.....	27
6.5	Herleving frustratie economisch systeem en de terugkeer van raciaal onbehagen.....	28
6.6	Onbehagen als kernpunt in de aanloop naar de presidentsverkiezingen	28
6.7	Het witte onbehagen prevaleert.....	29
6.8	Conclusie	30

7.	Het Verenigd Koninkrijk.....	32
7.1	Een nieuw parlement met nieuwe plannen	32
7.2	Sociaaleconomisch ongenoegen en protesten met én zonder duidelijk motief	32
7.3	Verdeeldheid binnen het koninkrijk	33
7.4	Externe dreigingen en Europees onbehagen	34
7.5	Conclusie	35
8.	Conclusie	37
8.1	Inleiding.....	37
8.2	Omnipresent en interdependent thema	38
8.3	Dezelfde, maar ook andere motieven.....	38
8.4	Omslag in tijd	39
8.5	Populisme tolk van het onbehagen	39
8.6	De periferie	39
	Bijlage 1: overzicht geraadpleegde kranten	41
	Bijlage 2: overzicht gebruikte zoektermen per land	43

1. Inleiding

1.1 Achtergrond

Sinds een aantal jaren waarschuwen politieke en maatschappelijke commentatoren voor een toename van *onvrede* en *onbehagen* in de samenleving. Dat debat heeft lange tijd plaatsgevonden onder verschillende noemers waarbij steeds sprake zou zijn van incidenten als uitingsvorm van een specifieke onvrede. Specifiek in de zin dat die betrekking heeft op een bepaald geval, een bepaalde context en dat die daarmee plaatsbaar en verklaarbaar is. Inmiddels heeft dit denken over incidentele onvrede plaats gemaakt voor het inzicht dat niet sprake is van iets tijdelijks, maar van iets meer permanent – in zoverre dat onvrede toch al enkele jaren een manifest thema in de samenleving is en onduidelijk is, of, wanneer en hoe het weer weg gaat. In de Troonrede 2016 verwoordde de Koning het als volgt: “*We hebben heel veel om trots op te zijn en op verder te bouwen. Tegelijkertijd zijn in de maastroom van alledag onrust en onbehagen kenmerken van deze tijd. Met alles wat er wereldwijd speelt, is het begrijpelijk dat we ons als samenleving zorgen maken en sterker gaan hechten aan het vertrouwde en bekende.*”¹ Het gevoel van mensen die zich zorgen maken, die hun gemak, hun comfort in de samenleving en in de verhouding tot hun veranderende omgeving moeilijker of zelfs helemaal niet kunnen vinden, komt samen onder de noemer van het *onbehagen*.

Het fenomeen is niet nieuw. Mellink et al (2014) schetsen in hun bundel ‘Onbehagen in de polder’ een geschiedenis van onbehagen in Nederland sinds 1795.² Volgens de auteurs was er een omslag rond het jaar 2000: nine-eleven en de moord op Pim Fortuyn hadden ingrijpende gevolgen voor de maatschappelijke stemming in Nederland. De stabiliteit en harmonie van het land was plots uit evenwicht geraakt. Incidenten kunnen in die zin een disruptief effect hebben op de sentimenten binnen een samenleving. Als we naar de context kijken waarin maatschappelijk onbehagen zich manifesteert is deze fundamenteel veranderd. De secularisering en de revolutionaire opkomst van het internet maken dat andere vormen van onbehagen zich uiten en worden gearticuleerd. De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) constateert in 2013 dat de veranderde context emoties prominenter zichtbaar maakt en dat die emoties zich op onconventionele wijze uiten.³ Er wordt meer waarde gehecht aan de mening van individuele mensen. Dat geluid krijgt een steeds prominentere plek in media, beleidsvorming en democratische beslissingen. De RMO spreekt van een nieuw soort ‘opinieplein’ waar politici, journalisten, opiniepeilers en burgers bij elkaar komen.⁴

De hedendaagse discussie over onbehagen gaat in Nederland over een *maatschappelijk* onbehagen. Verschillende onderzoeken naar maatschappelijk onbehagen geven aan dat het moeilijk is om te duiden wat maatschappelijk onbehagen nu eigenlijk is en wat daar precies onder valt.⁵ Achter de term ‘onbehagen’ gaan veel verschillende vormen van onvrede schuil. De RMO: “*Onbehagen is een veelkoppig verschijnsel dat er voor iedereen anders uitziet en diverse bronnen heeft.*”⁶ Er zijn veel bronnen die geen onderscheid maken en verklaringen voor het bestaan van onvrede en onbehagen veelal tezamen nemen. Het gaat dan bijvoorbeeld om het dalende vertrouwen in de politiek en de overheid, een groeiende economische ongelijkheid, een vermindering van cultureel kapitaal, de toenemende multiculturele samenleving, xenofobie, een permanent gevoel van onzekerheid; het zijn zomaar een aantal verklaringen voor onbehagen dan wel onvrede en die elkaar overigens niet uit sluiten.⁷

¹ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2016/09/20/troonrede-2016>

² Mellink, B., P. van Dam & J. Turpijn (2014) *Onbehagen in de polder: Nederland in conflict sinds 1795*. Amsterdam: AUP.

³ RMO (2013) *Het onbehagen voorbij*. Den Haag: RMO. p.12.

⁴ RMO (2013) *Het onbehagen voorbij*. Den Haag: RMO. p.13.

⁵ Zie bijvoorbeeld RMO (2013) *Het onbehagen voorbij*. Den Haag: RMO.; G. Van den Brink. (1996) *Onbehagen in de politiek: Een verkenning van de tijdgeest tegen het einde van de eeuw*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek / De Balie.; Potmes, T. M. van Bezouw & M. Kutlaca (2014) *Van collectief ongenoegen tot orde verstoringsen*. Den Haag: WODC.

⁶ RMO (2013) *Het onbehagen voorbij*. Den Haag: RMO.

⁷ Zie bijvoorbeeld: Piketty, T. (2014). *Capital in the 21st Century*. Cambridge: Harvard University. ; Bovens, M. & Wille, A. (2010). *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker. ; Korsten, A. & De Goede, P. (2007). *Dalend vertrouwen in de (rijks) overheid (2000-2005): verklaringen op een rij*. The Netherlands Institute of Government (NIG). ; Bauman, Z., & Donskis, L. (2013)

We pretenderen in dit onderzoek niet tot een omschrijving te kunnen komen van wat maatschappelijk onbehagen nu precies wel en niet is. We voorzien het begrip van duiding, zodat in ieder geval duidelijk is hoe wij het hebben opgevat en gehanteerd bij de uitvoering van het onderzoek. In onze optiek laat maatschappelijk onbehagen zich het beste omschrijven als een latent gevoel van onzekerheid, ontevredenheid en ongenoegen. Het is het onaangename gevoel van machteloosheid ten aanzien van maatschappelijke ontwikkelingen die mogelijk een ongewenste impact zouden kunnen hebben voor degenen die zich onbehaaglijk voelen. Maatschappelijk onbehagen ontstaat dus door een frictie tussen het individu en de voortgang van een samenleving.

Het begrip duidt tevens het gevoel dat er iets ongemakkelijks aan zit te komen. In het Engels wordt ook wel gesproken over 'gloominess'. Het is een pessimistisch, demotiverend vooruitzicht dat aan de horizon zichtbaar is, waarvan mensen verwachten dat het binnenkort een negatieve invloed op het bestaan zal hebben. Het is onduidelijk wanneer dat zal gebeuren, maar degenen die het onbehagen voelen en uitdragen zijn ervan overtuigd, weten met zekerheid dat het zal gaan gebeuren⁸. Mark Elchardus noemt dit *declinisme*, de overtuiging dat de samenleving in een negatieve spiraal terecht is gekomen.⁹ Volgens Eefje Steenvoorden¹⁰ komt de individuele houding van bezorgdheid en ongerustheid tegenover maatschappelijke problemen voor een groot deel voort uit de perceptie van onbeheersbare verslechtering van de samenleving en collectieve machteloosheid om er iets aan te doen. Het gevoel van optimisme en structurele vooruitgang lijkt volgens Steenvoorden plaats te hebben gemaakt voor een gevoel van *maatschappelijk pessimisme* - ook maatschappelijk onbehagen door haar genoemd.¹¹ Paul Schnabel omschreef in 2011 een pessimistisch sentiment over Nederland met de woorden: 'Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht'.¹² Die verwachting over de toekomst heeft op die manier direct invloed op de wijze waarop mensen de wereld en hun leven waarderen en daarmee op de keuzes die ze maken. Onbehagen is daarmee niet alleen op individueel niveau, maar ook op maatschappelijk niveau relevant.

1.2 Vraagstelling voor verkenning

Dat het debat over maatschappelijk onbehagen zich in Nederland voordoet, is inmiddels duidelijk. En dat leidt vanzelf tot de vraag of het een typisch Nederlands verschijnsel is. Of dat het zich ook voordoet in andere landen. Om meer grip te krijgen op maatschappelijk onbehagen en de Nederlandse vormen van dat onbehagen van enig kader en duiding te kunnen voorzien, heeft het Ministerie van Binnenlandse Zaken gevraagd te verkennen of maatschappelijk onbehagen in andere landen als relevant thema wordt beleefd en hoe het daar dan wordt geduid. Daaraan ligt de gedachte ten grondslag dat het verschijnsel tot stand komt in de interactie tussen persoonlijke emotie en maatschappelijke ontwikkelingen. Maatschappelijke ontwikkelingen verschillen in meer of mindere mate tussen landen en emotionele beleving daarvan kan ook tussen landen verschillen. Om die reden kan het van betekenis zijn om te bezien of in andere landen zich eveneens maatschappelijk onbehagen voordoet en zo ja, of daar dan ook dezelfde (of juist andere) verklaringen voor worden gegeven.

Waar het gaat om meer manifeste en geuite *onvrede* (als tegenhanger van het meer latente onbehagen) lijken de ontwikkelingen in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief geen uitzondering. De cijfers van 18 OECD landen tonen een groei aan van massale protesten en grootschalige rellen in die landen.¹³ Dat geldt daarmee echter niet ook vanzelf voor de opborrelende gevoelens van mensen in andere westerse landen. In deze verkenning kijken we over de Nederlandse grens naar het debat over maatschappelijk onbehagen. In de verkenning beogen we een eerste en voorlopig antwoord te geven op de vraag of maatschappelijk onbehagen zich ook voordoet in andere landen en zo ja, hoe dat onbehagen dan wordt geduid. We spreken nadrukkelijk van een voorlopig antwoord, omdat we gezien de ons door het ministerie beschikbaar gestelde tijdsperiode (een periode van zes weken aan het einde

Moral blindness: The loss of sensitivity in liquid modernity. London: Polity Press. ; Scheffer, P. (2007) *Het land van aankomst*. Amsterdam: De Bezige Bij.

⁸ Bennett, O. (2001) *Cultural Pessimism. Narratives of Decline in the Postmodern World*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

⁹ Elchardus, M. (2015) *Voorbij het narratief van neergang*. Leuven: LannooCampus.

¹⁰ Steenvoorden, E. (2016). *Societal Pessimism: A Study of its Conceptualization, Causes, Correlates and Consequences*. Amsterdam: Netherlands Institute for Social Research | University of Amsterdam.

¹¹ <http://www.socialevraagstukken.nl/maatschappelijk-pessimisme-heeft-gevolgen-voor-democratie/>

¹² Schnabel, P. (2011) Van traditioneel progressief naar modern conservatief. In: P. Dekker & J. den Ridder (red.) *Stemming onbestemd*, pp. 17-25. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

¹³ Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (2013) *Het onbehagen voorbij: Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht*. Den Haag: RMO. p. 20.

van 2016) voor het uitvoeren van het onderzoek methodisch moeten volstaan met een verkenning van uitsluitend berichtgeving in de media. Hoe we die verkenning hebben uitgevoerd, lichten we hieronder nader toe.

1.3 Methode en dataverzamelingsstrategie

In de onderhavige verkenning draait het om hoe maatschappelijk onbehagen in verschillende landen wordt beleefd. Het gaat om die latente aanwezigheid van iets dat 'gloomings' is en niet om de daadwerkelijk geuite onvrede. De meer manifeste onvrede heeft betrekking op de wijze waarop mensen hun onbehagen uiten, bijvoorbeeld door te demonstreren of niet te stemmen, maar ook door het gebruik van agressie in de openbare ruimte of aan het adres van overheidsinstanties. Onbehagen bevindt zich veelal onder de oppervlakte. Een cruciaal aspect is dan ook de definitiemacht over maatschappelijk onbehagen. De strijd om de definitie en verklaring van maatschappelijk onbehagen speelt zich voor een groot deel af in de publieke arena.¹⁴ Bij uitstek zijn media de plek waar het publieke debat plaatsvindt, naar aanleiding van bijvoorbeeld (nieuwswaardige) incidenten, (wetenschappelijk) onderzoek en politieke uitspraken. We verkennen dan ook het publieke debat over maatschappelijk onbehagen door middel van een *discours analyse van mediaberichten*. Een discours analyse is een methode dat de verschillende linguïstische categorieën die worden gerelateerd aan het object, in dit geval maatschappelijk onbehagen, onderzoekt.¹⁵

Voor deze verkenning van *maatschappelijk onbehagen* hebben we in overleg met het Ministerie van Binnenlandse Zaken gekozen voor landen met een (enigszins) met Nederland vergelijkbaar welvaartsniveau. We richten ons in het onderzoek op zes landen, namelijk: België (Vlaanderen), Denemarken, Duitsland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten.

Per land analyseren we artikelen van een aantal grote nationale kranten. Om het debat omtrent maatschappelijk onbehagen in beeld te brengen en niet alleen de meest recente actualiteit te zien, hebben we ervoor gekozen om ons in dit onderzoek te richten op de periode van 2010 tot en met 2016. In overleg met het Ministerie van Binnenlandse Zaken hebben we bepaald dat we in die periode op zoek gaan naar de hoofdlijnen van het debat. We beogen niet een complete en gedetailleerde weergave te maken van het volledige debat. In ieder land hebben we tenminste 2 kranten geselecteerd op basis van een combinatie van politieke kleur en oplage. De opinieartikelen in de onderzochte kranten geven een indicatie van het publieke debat. Het aantal geselecteerde kranten heeft ook te maken met de beschikbaarheid ervan in de internationale media database Nexis die we hebben gebruikt voor de dataverzameling. In deze online database hebben we zoektermen ingevoerd in de landseigentaal die een vertaling zijn van 'maatschappelijk onbehagen' of termen die het latente fenomeen in landseigentaal zo dicht mogelijk benaderden. Voor elk van de landen hebben we op basis van de analyse ook een tabeloverzicht opgesteld van gebeurtenissen die betekenisvol werden geacht voor de ontwikkeling van onbehagen. Een overzicht en beschrijving van de geselecteerde kranten per land is opgenomen in bijlage 1. Een overzicht van de zoektermen die we voor ieder land hebben gebruikt, is opgenomen in bijlage 2.

¹⁴ Hilgartner & Bosk (1988) 'The rise and fall of social problems: A Public Arenas Model'. *American journal of Sociology*, 53-78.

¹⁵ Bryman, A. (2008) *Social Research Methods* (derde editie). New York: Oxford University Press.

2. België (Vlaanderen)

2.1 Politieke crisis

Halverwege 2010 gaan de Belgen – voor wie een opkomstplicht geldt - naar de stembus voor de Federale verkiezingen. Het vertrouwen van de Belg in zijn volksvertegenwoordiging voor de verkiezingen is dat jaar gezakt naar het laagste punt ooit genoteerd. Uit de politieke barometer van onderzoeksbureau GfK blijkt dat in 2010 nog slechts 17,2 procent van de Belgen vertrouwen heeft in politici.¹⁶ De uitslag resulteert in een kabinetsformatie van maar liefst 541 dagen – een wereldrecord. Eind 2011 bereiken de christendemocraten (CD&V/cdH), socialisten (sp.a/PS) en liberalen (Open Vld/MR) een regeerakkoord. Zorgen om de politieke situatie en stabiliteit houden in 2011 en 2012 – het jaar van de gemeenteraadsverkiezingen – aan: “*De kloof tussen de linkse bakfietsvlaming uit het centrum en de rechtse misnoegde randbewoner is de voorbije jaren uitgediept*”¹⁷, “*Vier jaar voortdurende politieke crisis heeft bij veel Belgen zowaar voor een gevoel van onveiligheid en onbehagen gezorgd*”¹⁸.

2.2 Onbehagen in Europa

In de periode van 2010 tot en met 2014 wordt in verschillende kranten over diverse vormen van onbehagen geschreven, maar één nieuwe vorm valt op. Toonaangevende figuren - zoals René Cuperus¹⁹, Bas Heijne²⁰, Paul Scheffer²¹ en Paul Verhaeghe²² - signaleren een Europees fenomeen in omliggende landen – bijvoorbeeld Nederland, Frankrijk en Griekenland. “*Over Europa hangt als een mist een gevoel van onbehagen*”, zegt bijvoorbeeld Geert Mak²³. “*Overal in Europa hangt onbehagen in de lucht*” schrijft Lode Delpitte in *De Morgen*²⁴. Het Europese onbehagen wordt beschreven als een gevoel van machteloosheid dat voortkomt uit globalisering, immigratie en/of sociaaleconomische ongelijkheid. Volgens Paul Scheffer²⁵ zijn “*globalisering van de wereld en de plaatsgebonden levens van het merendeel van de bevolking steeds moeilijker te rijmen*”. Hij vervolgt: “*In tal van Europese landen is dit verschijnsel beschreven: het laat een toenemende machteloosheid zien tegenover de wereldwijde markt, die meer is dan een pessimistische houding.*” René Cuperus²⁶ beschrijft dat het idee bestaat “*dat door globalisering, slecht begeleide massamigratie en voortgaande Europese integratie en uitbreiding vertrouwde nationale samenlevingen worden ondermijnd*”. Het Europese onbehagen zou niet worden begrepen door de gevestigde orde vermelden verschillende kranten: “*De elite begrijpt het volk niet meer*”²⁷, “*Populisten vertolken dat onbehagen*”²⁸, “*Her en der op het oude continent wakkeren rechtse en linkse populistten bovendien het eigen gelijk aan en dreigt het nationalisme in al zijn versies de Europese gedachte te fnuiken*”²⁹. De verkiezingsuitslagen in België resulteerden tot nog toe echter niet in grote veranderingen. Traditionele partijen bleven overeind, terwijl de Vlaams-nationalistische partij Vlaams Belang in 2014 voor een tweede keer op rij verlies

¹⁶ Eeck, B. (2010, 18 maart) ‘Vertrouwen in politici nog nooit zo laag’. *De Morgen*.

¹⁷ Preter, J. De (2012, 17 oktober) ‘Waarom Janssens geen kans maakte; Analyse: Kloof tussen linkse binnenstad en rechtse rand steeds groter’. *De Morgen*.

¹⁸ Pauli, W. (2011, 21 mei) ‘Belgen en hun politici’. *De Morgen*.

¹⁹ Cuperus, R. (2010, 12 oktober) ‘Wat kun je tegen Wilders?; De wraak op het linkse establishment. *De Standaard*.

²⁰ Heijne, B. (2010, 29 december) De ongerijmde revolutie van de mondige burger; Moeten we van elkaar houden? (3). *De Standaard*.

²¹ Scheffer, P. (2012, 4 april) ‘Paul Scheffer; De wraak van de geografie’. *De Morgen*.

²² Verhaeghe, P. (2012, 17 maart) ‘Na de euforie de desillusie; Maak plaats voor het nieuwe onbehagen’. *De Standaard*.

²³ Starink, L. (2012, 7 januari) ‘We moeten Europa terugveroveren’; Interview Historicus Geert Mak over de schulden crisis. *De Standaard*.

²⁴ Delpitte, L. (2012, 23 mei) ‘Europa is niet klaar met zijn verleden’. *De Morgen*.

²⁵ Scheffer, P. (2012, 4 april) ‘Paul Scheffer; De wraak van de geografie’. *De Morgen*.

²⁶ Cuperus, R. (2010, 12 oktober) ‘Wat kun je tegen Wilders?; De wraak op het linkse establishment. *De Standaard*.

²⁷ Culaer, J. De (2012, 19 mei. “De elite begrijpt het volk niet meer”; Ludo Abicht (Rood!); een filosoof in de politiek’. *De Standaard*.

²⁸ Starink, L. (2012, 7 januari) ‘We moeten Europa terugveroveren’; Interview Historicus Geert Mak over de schulden crisis. *De Standaard*.

²⁹ Cuperus, R. (2010, 12 oktober) ‘Wat kun je tegen Wilders?; De wraak op het linkse establishment. *De Standaard*.

opliep. De partij zag haar percentage in de Kamer gehalveerd worden; van 12,6 naar minder dan 6 procent.³⁰

2.3 Sociaaleconomisch ongenoegen

De verkiezingscampagnes van 2014 staan voornamelijk in het teken van sociaaleconomische thema's. De verkiezingen leiden tot een regering onder leiding van Michel I. De boodschap 'snoeien om te groeien' van het regeerakkoord valt niet bij iedereen in goede aarde. De aanhoudende gevolgen van de financiële crisis en het nieuwe bezuinigingsbeleid van de overheid zorgen voor (georganiseerde) onvrede bij vakbonden. Naar aanleiding van bezuinigingen, werkloosheid, afbraak van sociale zekerheid en verhoging van pensioenleeftijd wordt in 2014 een aantal stakingen georganiseerd door vakbondsverenigingen – ook wel syndicale afvaardiging genoemd. De massale stakingen brengen veel mensen op de been en monden uit in rellen - deze reeks protesten staat bekend als 'de hete herfst'. Op 6 november 2014 vindt één van de grootste betogingen uit de recente geschiedenis van België plaats in Brussel. Schattingen lopen uiteen van 100.000 tot 120.000 burgers die gehoor geven aan de oproep van de drie grote vakbonden om te protesteren tegen het beleid van de regering. In het publieke debat over het economische beleid van de regering valt op dat er in veel berichten over het 'ongenoegen' van de burger wordt gesproken.

2.4 Externe bedreigingen bereiken België

Die bezorgdheid over werk en sociale onzekerheid verdwijnt in 2015 weer naar de achtergrond. In 2014 werd "Europa omringd door haarden van chaos en geweld"³¹. Berichtgeving over onbehagen in kranten richt zich in toenemende mate op immigratie, de vluchtelingen crisis, racisme, veiligheid en globalisering. De (iconische) foto van een aangespoeld lichaam van een driejarige peuter uit Syrië - Alan Kurdu, aanslagen in Frankrijk en geradicaliseerde Vlaamse jongeren, beheersen het nieuws en steeds wordt onbehagen beschreven in relatie tot angst: "Die dode kleuter is niet onze schuld"³², "[De vluchtelingen crisis] zet alle latente spanningsvelden op scherp"³³, "Angst regeert het land, angst voor terreur en vluchtelingen"³⁴. Die "brandhaarden"³⁵ in de wereld bereiken ineens ook België via onder andere de vluchtelingen crisis. In 2016 wordt Brussel zelf getroffen door terroristische aanslagen die volgens de krantenberichten het angstklimaat in het land doet versterken. De sociaaleconomische thema's raken steeds meer op de achtergrond door een groeiende berichtgeving over onbehagen en angst in relatie tot immigratie en globalisering.

De berichtgeving van Vlaamse kranten over maatschappelijk onbehagen is de afgelopen jaren flink toegenomen. Met name in 2015 en 2016 zijn de artikelen over onbehagen enorm toegenomen ten opzichte van de jaren ervoor. De discussie over een latent onbehagen leeft niet langer enkel onder publiek intellectuelen. Vlaamse politici en journalisten nemen het discours over. Een algemeen gevoel van onbehagen wordt steeds vaker beschreven in het publieke debat en is tevens onderdeel geworden van het politieke discours. Voornamelijk N-VA voorzitter Bart de Wever ziet het als zijn taak om het onbehagen van de Vlamingen op te vangen en te vertalen³⁶: "Onverdraagzaam word je als reactie op een beleid waarvan je instinctief aanvoelt dat het onrechtvaardig is of flauwekul, zoals de bewering dat migratie onze kinderen en kleinkinderen ten goede zal komen. Mensen voelen dat zoiets niet klopt. En dan worden ze boos. Dat is niet typisch Vlaams. Dat onbehagen heeft zich over heel Europa verspreid."³⁷ Het (onderbuik)gevoel van burgers wordt door De Wever hoog aangeschreven en daar dienen volgens hem politici op te ageren.

2.5 Conclusie

In het discours over maatschappelijk onbehagen in de Vlaamse kranten zijn er twee verschillende sentimenten die opvallen: sociaaleconomisch ongenoegen en sociaal-cultureel onbehagen. De eerste richt zich op ongelijkheid en het economisch beleid van de regering. De negatieve gevoelens van

³⁰ <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/Partijen/VlaamsBelang/1.1978959>

³¹ Sturtewagen, B. (2015, 4 september) 'Zoals het is, blijft het niet'. *De Standaard*.

³² Segers, J. (2015, 5 september) "Die dode kleuter is niet onze schuld"; Bart de Wever (N-VA). *Het Laatste Nieuws*.

³³ Sturtewagen, B. (2015, 4 september) 'Zoals het is, blijft het niet'. *De Standaard*.

³⁴ Segers, J. (2015, 24 september) 'Angst regeert het land'. *Het Laatste Nieuws*.

³⁵ Goossens, R. & L. Sioen (2015, 3 oktober) 'Onze kinderen zullen geen bange blanke mannen worden'. *De Standaard*.

³⁶ Peeters, T. (2015, 25 september) 'Bij de Wever is buikgevoel vooral wetenschap; Analyse. Hoe de N-VA voorzitter geleid wordt door statistiek en strategie. *De Morgen*.

³⁷ Segers, J. (2015, 5 september) 'Ik laat mij geen schuldgevoel aanpraten'; Bart de Wever (N-VA) Aanvaardt niet dat hij in vluchtelingen crisis wordt weggezet als slecht mens'. *Het Laatste Nieuws*.

burgers worden vaak getypeerd als ‘ongenoegen’. Het sociaaleconomisch ongenoegen wordt gekanaliseerd door vakbonden en uit zich in een reeks grootschalige stakingen die bekend staat als ‘de hete herfst’³⁸. De burgers zijn bezorgd en boos over het overheidsbeleid. Een ander thema dat wordt beschreven in het publieke debat is een negatief sentiment tegenover sociaal-culturele thema’s - zoals immigratie en globalisering. Dit wordt veelal omschreven als ‘onbehagen’ en gekoppeld aan angst. Het sociaal-cultureel onbehagen wordt gevoed door incidenten zoals in 2015, wanneer een asielzoeker in verband wordt gebracht met aanranding van een meisje in een zwembad. In de onderstaande tabel staat een selectie gebeurtenissen die relevant waren in het publieke debat over maatschappelijk onbehagen.

Tabel 1: Chronologisch overzicht van een aantal relevante nieuwsincidenten

Jaartal	Onderwerp	Krantenkop
2010	▪ Federale verkiezingen	▪ <i>Vertrouwen in politici nog nooit zo laag</i> ³⁹
2011	▪ Aanslag Breivik	▪ <i>Ook Belgen moeten dit trauma verwerken</i> ⁴⁰
2012	▪ Gemeenteraadsverkiezingen	▪ <i>Kloof tussen linkse binnenstad en rechtse rand steeds groter</i> ⁴¹
	▪ Occupy	▪ <i>‘Occupy schudde ons wakker’</i> ⁴²
2013	▪ Hoge werkloosheid	▪ <i>Werkloosheid op hoogste peil in 10 jaar</i> ⁴³
2014	▪ Intreden regering Michel I	▪ <i>Waar haalt Michel I 11,2 miljard euro?</i> ⁴⁴
	▪ ‘De hete herfst’	▪ <i>“Nooit is er zo’n sterke staking geweest”</i> ⁴⁵
2015	▪ Aanslagen in Frankrijk	▪ <i>Aanslag op Charlie Hebdo: de start van een jaar vol terreur</i> ⁴⁶
	▪ TTIP	▪ <i>“Als politici een TTIP willen, gaan ze ons goed moeten uitleggen waarom”</i> ⁴⁷
	▪ Protest langer werken	▪ <i>Het is nu officieel: we moeten met zijn allen langer werken</i> ⁴⁸
	▪ Dood Alan Kurdu	▪ <i>“Die dode kleuter is niet onze schuld”;</i> <i>Bart de Wever (N-VA)</i> ⁴⁹
	▪ Protest boze boeren over prijzen	▪ <i>Waarom protesteren boze boeren?</i> ⁵⁰
2016	▪ Aanslagen Brussel	▪ <i>Volledige lockdown in heel het land</i> ⁵¹
	▪ Zwembad-incident vluchteling	▪ <i>Burgemeester Koksijde wil zwembadverbod voor asielzoekers</i> ⁵²
	▪ Brexit referendum	▪ <i>Farage: “Nu lacht u niet meer, hé”</i> ⁵³
	▪ Presidentsverkiezing VS	▪ <i>Moet ons land bang zijn van president Trump?</i> ⁵⁴

³⁸ Zie tabel 1

³⁹ Eeck, B. (2010, 18 maart) ‘Vertrouwen in politici nog nooit zo laag’. *De Morgen*.

⁴⁰ Herbots, K. (2011, 29 juli) ‘Ook Belgen moeten dit trauma verwerken’. *De Morgen*.

⁴¹ Aelst, P. van (2012, 17 oktober) ‘Waarom Janssens geen kans maakte; Analyse: Kloof tussen linkse binnenstad en rechtse rand steeds groter’. *De Morgen*.

⁴² Defoer, S. (2012, 8 augustus) ‘Occupy schudde ons wakker’. *De Standaard*.

⁴³ <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/economie/1.1706414>

⁴⁴ <http://trends.knack.be/economie/beleid/waar-haalt-michel-i-11-2-miljard-euro-10-maatregelen/article-normal-443859.html>

⁴⁵ <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/economie/1.2182291>

⁴⁶ http://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20160106_02051924

⁴⁷ <http://www.knack.be/nieuws/wereld/als-politici-een-ttip-willen-gaan-ze-ons-goed-moeten-uitleggen-waarom/article-opinion-614413.html>

⁴⁸ http://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20150605_01716146

⁴⁹ Segers, J. (2015, 5 september) “Die dode kleuter is niet onze schuld”; Bart de Wever (N-VA). *Het Laatste Nieuws*.

⁵⁰ <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/binnenland/1.2434290>

⁵¹ <http://www.knack.be/nieuws/belgie/volledige-lockdown-in-heel-het-land/article-normal-681463.html>

⁵² <http://kw.knack.be/west-vlaanderen/nieuws/samenleving/burgemeester-koksijde-wil-zwembadverbod-voor-asielzoekers/article-normal-210039.html>

⁵³ <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/politiek/1.2698620>

⁵⁴ Stragier, K. (2016, 10 november) Maar één zekerheid: niks is nog zeker; moet ons lang bang zijn van president Trump?. *Het Laatste Nieuws*.

Het maatschappelijk onbehagen heeft sinds 2010 een prominentere plek gekregen in het publieke debat. Globalisering, immigratie en – sinds 2014 - veiligheid voert de boventoon. De boosdoeners zijn onveranderd de ‘incompetente elite’ versus de ‘ophitsende populistten’. De toon van het Vlaamse debat over maatschappelijk onbehagen is veranderd van bezorgdheid naar angst. De angst voor de ander – xenofobie – heeft een prominentere plek gekregen in de berichtgeving over onbehagen, dan voor 2014. In de afgelopen jaren is het publieke debat over onbehagen verschoven van “*de modale Vlaming*”⁵⁵ naar “*de bange blanke man*”⁵⁶. Een sociaaleconomische ongenoegen van de ‘modale Vlaming’ maakt ruimte voor een ander gevoel, een sociaal-culturele onbehagen van de ‘bange blanke man’. Etniciteit en angst krijgen sinds twee jaar in het publieke debat omtrent maatschappelijk onbehagen meer aandacht dan sociaaleconomische ongelijkheid. Tussen 2010 en 2014 werd er in de kranten niet gerept over huidskleur in relatie tot maatschappelijk onbehagen. Vanaf 2015 neemt dat echter toe, zo wordt er gesproken over “*bange blanke ouders*”⁵⁷, “*het blanke proletariaat*”⁵⁸ en “*de bange blanke man*”⁵⁹.

Er wordt gewaarschuwd voor een sluipende opmars van “cultureel racisme”⁶⁰, waar afkomst, nationalisme en zelfbestuur belangrijke kwesties zijn. De discussie over ‘het Europese onbehagen’ dat eerst alleen in omringende landen zichtbaar was, lijkt zich te richten op onbehagen in eigen land. De vluchtelingencrisis, terroristische aanslagen in Brussel en democratische beslissingen elders – Brexit en de verkiezing van Trump – geven aanleiding tot een kritische reflectie van onbehagen onder Belgische burgers. De ontwikkelingen in Europa bieden legitimatie om een sluimerend gevoel onder de Belgen te benoemen. Het zijn mondiale problemen die iedere natie – eerst alleen nog in Europa, maar sinds de verkiezing van Trump wordt ook de Verenigde Staten aangehaald – betreft. Er bestaat discussie over wie het onbehagen veroorzaakt dan wel voedt. Volgens N-VA voorzitter Bart de Wever komt dat onbehagen door beleid. Hij probeert het maatschappelijk onbehagen een stem te geven en te vertalen naar de politieke strijd. Bart de Wever creëert met zijn uitspraken ook weer onbehagen bij tegenstanders, die zijn retoriek bestempelen als populistisch.⁶¹ Op die manier gaan de verwijten over onbehagen over en weer, en krijgt de emotie van de Belgische burger een centralere plek in het politieke debat.

⁵⁵ Desmet, Y. (2013, 15 oktober) Standpunt; Burgerschap. *De Morgen*.; Eeck, B. (2010, 18 maart) ‘Vertrouwen in politici nog nooit zo laag’. *De Morgen*.; Pauli, W. (2010, 21 april) ‘Vlaamse socialisten worstelen met zichzelf en hun kiezers’. *De Morgen*.

⁵⁶ Pohlmann, J. (2015, 18 december) ‘Pohlmann&Calvo; Optimisme’. *De Morgen*.; Goossens, R. & L. Sioen (2015, 3 oktober) ‘Onze kinderen zullen geen bange blanke mannen worden’. *De Standaard*.; Furman, J. (2016, 14 mei) ‘Europa is te zuinig geweest’. *De Standaard*.; Goeters, G. (2016, 5 september) ‘Verscheidenheid is een recht’. *De Standaard*.

⁵⁷ Vidal, K. (2015, 4 april) ‘In een risicoloze samenleving heb je geen vrijheid meer’; Professor Bram Vervliet houdt onze angstcultuur tegen het licht’. *De Morgen*.

⁵⁸ Goossens, R. (2016, 5 november) ‘Voor het eerst in mijn leven vrees ik oorlog’. *De Standaard*.

⁵⁹ Pohlmann, J. (2015, 18 december) ‘Pohlmann&Calvo; Optimisme’. *De Morgen*.; Goossens, R. & L. Sioen (2015, 3 oktober) ‘Onze kinderen zullen geen bange blanke mannen worden’. *De Standaard*.; Furman, J. (2016, 14 mei) ‘Europa is te zuinig geweest’. *De Standaard*.; Goeters, G. (2016, 5 september) ‘Verscheidenheid is een recht’. *De Standaard*.

⁶⁰ Boudry, M. (2016, 22 oktober) Waarom doemdenkers zo diepzinnig lijken; essay. Filosoof Maarten Boudry fileert de tegenstrijdigheden van onheilsprefeten. *De Morgen*.

⁶¹ Vidal, K. (2016, 4 juni) Tous ensemble, vergeet het maar; In de gespleten wereld is er steeds minder bereidheid om meningsverschillen uit te praten. *De Morgen*.

3. Denemarken

3.1 De zekerheidsmeter

De Denen hechten veel waarde aan een zeker en veilig bestaan. In het discours over maatschappelijk onbehagen in Denemarken wordt vaak gerefereerd naar de zogenaamde ‘zekerheidsmeter’. Sinds 2004 wordt dit onderzoek in Denemarken elke twee jaar uitgevoerd. Het meet het (on)behagen onder de bevolking in relatie tot een breed aantal maatschappelijke en persoonlijke onderwerpen. In 2004 zei 2,5 procent zich ‘onveilig en onzeker’ te voelen, in 2015 is dat 17,7 procent. Denen voelt het onbehagen vooral in relatie tot zaken die het dagelijks leven beïnvloeden: de persoonlijke financiële situatie, de arbeidsmarkt en criminaliteit.⁶² In 2015 was de helft van de Denen bang dat zij als ouderen niet de zorg zullen krijgen die ze nodig hebben, en 40% is er niet van overtuigd bij ziekte goed behandeld te zullen worden. Veiligheid in traditionele zin is minder saillant: vooral de angst voor inbraak en overvallen wordt hoog gemeten (23% in 2015), maar voor terrorisme in Denemarken is slechts 11% bang. Dit is opvallend, gezien het feit dat Denemarken ten tijde van het onderzoek net was opgeschrikt door een terroristische aanslag – de ernstigste sinds de Tweede Wereldoorlog.

3.2 Europees onbehagen

Denemarken neemt een bijzondere positie in binnen Europa. Het heeft een uitzonderingspositie, vanwege de ‘opt-out’ van meerdere EU-samenwerkingsgebieden en het behoud van de nationale valuta. De bijzondere verhouding met Europa is terug te zien in een relatief grote zichtbaarheid van een anti-EU sentiment in de onderzochte artikelen. In 2015 houdt Denemarken een referendum over het afschaffen van de opt-out op het gebied van juridische- en politiesamenwerking. De campagne wordt getypeerd als “*de strijd tussen het harde nee en het aarzelende ja*”.⁶³ De Denen stemmen tegen het afschaffen van de opt-out, en zorgen er onder andere voor dat deelname in Europol voor de Denen niet meer vanzelfsprekend is. Tegelijkertijd wordt het als een signaal van de kiezer aan de nationale politiek opgepikt – zij volgden niet het stemadvies van hun voorkeurspartij.⁶⁴ Het referendum wordt beschouwd als een stemming over de EU en de euro. In de verkiezingsuitslag is een duidelijk verschil te zien tussen de voorkeuren van stadsbewoners en plattelandsbewoners.⁶⁵ Een hieraan gelieerd issue dat vooral de eerste jaren van deze periode, tot aan ongeveer 2014, het discours beheerst is het onbehagen over “*welvaartstoerisme*” vanuit andere EU-landen.⁶⁶ Het vrije verkeer van werk in de EU wordt ervaren als een bedreiging. Het hoge niveau van de overdrachtsuitgaven en lonen in Denemarken zou bijvoorbeeld laag- en ongeschoolde arbeidskrachten uit Oost-Europa naar Denemarken ‘lokken’. Zo kopt de krant *Politiken*: “*Oost-arbeiders verwoesten de Deense Droom*”.⁶⁷ In artikelen over dit onderwerp komt de term ‘social dumping’ veel voor – het verslechteren van arbeidsvoorwaarden omdat buitenlandse arbeidskrachten het werk goedkoper uitvoeren. Rond de Brexit laait dit weer op – de eurosceptische stemmen in de Deense kranten zijn luid en komen van zowel links als rechts. De geluiden over een referendum over het EU-lidmaatschap nemen daardoor toe.⁶⁸

3.3 Sociaaleconomisch onbehagen

Over de periode 2010 tot en met 2016 is er in de kranten een sterke focus op de bezuinigingen in de publieke sector. Uit een opiniepeiling van 2015 uitgevoerd in opdracht van een Deense denktank blijkt dat dit ertoe leidt dat de burger zich onwaardig behandeld voelt.⁶⁹ 71% zegt dat er in de gezondheids- en maatschappelijke sector teveel bureaucratie en te weinig respect en vertrouwen in de burger is. Grote hervormingen in het schoolsysteem in 2014 hebben vergelijkbare sentimenten aangewakkerd. Schooldagen zijn verlengd en eisen aan docenten en leerlingen aangescherpt. De hervorming komt de overheid op grote kritiek te staan. De overheid wordt in het publieke debat getypeerd als elitair en ondemocratisch.⁷⁰ Betrokkenen uiten uitgebreid het sentiment dat de hervormingen “*er van bovenaf*

⁶²Astrup, E. (2015, 23 oktober) ‘Et stigende antal danskere føler sig utrygge’. *Politiken*.

⁶³Søndergaard, B. (2015, 14 november) ‘Kampen mellem det stejle nej og det fobeholdne ja’. *Kristeligt Dagblad*.

⁶⁴Richard, M. (2015, 4 december) ‘Epinion vælgerer var utro mod partifarve ved EU-afstemningen’. *Danmarks Radio*.

⁶⁵Resultaten EU opt-out referendum, <http://retsforbehold.eu.dk/da/nyheder/2015/resultat>

⁶⁶Lauritzen, T. & J. Hvide (2014, 30 april) ‘Vi lever i et samfund præget af angst’. *Politiken*.

⁶⁷Jespersen, P. (2014, 1 maart) ‘Østarbejdere smadrer den danske drøm’. *Politiken*.

⁶⁸Jeppesen, I. (2016, 8 juni) ‘Stigende antal danskere vil have afstemning om EU’. *Danmarks Radio*.

⁶⁹Hein Plum, M. (2015, 17 februari) ‘Utilfredsheden med det offentlige vokser’. *Ugebladet A4*.

⁷⁰Andreasen, J. (2016, 8 januari) ‘Skoleformen er som en maoistisk kulturrevolution’. *Politiken*.

doorgedouwd werden”, docenten voelen zich “klemgezet tussen werkgever en leerling”, ouders voelen zich “slecht geïnformeerd” – een stemming van algehele onduidelijkheid over de consequenties van de hervormingen en frustratie over verdere bureaucrativering van het onderwijs kenmerkt de artikelen over dit onderwerp.⁷¹

Een terugkerend thema dat sterk verband houdt met het sociaaleconomische onbehagen is het grote welvaartsverschil tussen stad en platteland. Het heeft een naam: ‘Udkantsdanmark’. Oftewel het Denemarken van de periferie, van de buitenkant. Bewoners van deze gebieden klagen regelmatig over hoe hun woonplaatsen worden afgeschilderd in de media.⁷² De beeldvorming die de berichtgeving beheerst is treurig: werkloosheid, huizen die jarenlang tevergeefs te koop staan, vervallen boerderijen, leegloop, criminaliteit. De burgers in deze periferie zijn het meest ontevreden.⁷³ Veel mensen vertrekken naar de vier grote steden, waar het voorzieningen-, salaris- en onderwijsniveau beter is. Deze ongelijkheid wordt versterkt doordat stadsbewoners met een uitkering, die in de afgelopen jaren herhaaldelijk gekort zijn, verhuizen naar de buitengebieden omdat wonen daar voor hen beter te betalen is.⁷⁴

3.4 Politiek onbehagen

Het Deens kent een woord voor onbehagen met betrekking tot de politiek: ‘politikerlede’. Letterlijk vertaald ‘leed van de politiek’, maar wordt ook wel gebruikt om politieke vervreemding en wantrouwen aan te duiden. Onderzoek uit 2016 van de Universiteit Aarhus ziet hiervoor verschillende redenen. Ten eerste de kloof tussen burger en politiek en tussen stad en provincie. Ten tweede scoren politici erg laag op geloofwaardigheid, en voelen burgers dat de politiek geen antwoord heeft op de problemen die zij aankaarten. Het onderzoek toont ook aan dat politieke schandalen en het niet nakomen van verkiezingsbeloften slechts een beperkte rol spelen in dit onbehagen. Het is het gevoel van onbehagen over de toekomst in het algemeen, en de afbraak van het Deense welvaartsstelsel.⁷⁵ Dit onderzoek voedt de discussie over het ‘politikerlede’ en wordt breed en herhaaldelijk geciteerd in de kranten.

Dit onbehagen is zichtbaar in de partijpolitiek. De regering onder leiding van de Sociaal-Democratische Helle Thorning-Schmidt is aan de macht van 2011 tot 2015. Ze vormt een minderheidscoalitie met partijen op de linkervleugel, gesteund door de (zeer) linkse en euro sceptische partij *Enhedslisten*. Deze regering is impopulair onder zowel de achterban als de oppositie. Onder Thornings schuiven de sociaaldemocraten op naar rechts. Binnen de twee grote centumpartijen, de Sociaaldemocraten en *Venstre* is er gedurende deze periode veel interne machtsstrijd, en ook binnen de coalitie is er veel onrust. In 2014 stapt de *Socialistisk Folkeparti* uit de regering wegens grote onvrede onder partijleden over de verkoop van energiebedrijf Dong aan Goldman Sachs. Premier Helle Thorning-Schmidt kondigt in 2015 verkiezingen aan. In de kranten worden de verkiezingen omschreven als “*het moment van de ontevreden*”.⁷⁶ De rechts-populistische *Dansk Folkeparti* is de grote winnaar. Zij gaat van 22 naar 37 zetels, en wordt daarmee de tweede partij achter de Sociaaldemocraten. Oppositieleider Lars Løkke Rasmussen van het centrumrechtse *Venstre* mag uiteindelijk proberen een regering te vormen, maar komt daar niet uit en gaat van start als premier met een minderheidsregering met een mandaat van slechts 34 zetels (uit 175). Een nieuwe partij opgericht door immigranten, de *Nationalpartiet*, haalt de kiesdrempel niet. Een andere nieuwe partij, *Alternativet*, een progressieve partij met een zeer alternatief verkiezingsprogramma, doet dat wel en behaalt 9 zetels.

In de campagne wordt het gebrek aan vertrouwen in de politiek tot één van de centrale thema’s verheven. Politici nemen ook zelf deel aan dit debat. Deze verkiezingstijd wordt omschreven als de verkiezingen waarin onbehagen echt op het bord van nationale politici is beland en een duidelijk rol speelt in de campagnes. *Politiken* schrijft: “*het wantrouwen borrelt onder de Deense bevolking*”.⁷⁷ Een meting in 2014 laat zien dat het vertrouwen in politici dan is gedaald tot het laagste punt in drie decennia. Een aantal redenen wordt geopperd: teleurstelling en ontevredenheid over het niet nakomen van verkiezingsbeloften en het soms grijze gebied tussen overheidsbelangen en de belangen van de financiële sector (zeker rond de Dong Energy – affaire), de ‘draaideur’ van politici die vanuit

⁷¹ Zie bijvoorbeeld Jensen, E. (2016, 7 aug) ‘Eleverne, forældrene og lærerne gør status over folkeskolereformen’. *Berlingske*.

⁷² Kanne, J. (2012, 20 sept) ‘Vi klynker ikke i Udkantsdanmark’. *Politiken*.

⁷³ Hein Plum, M. (2015, 17 februari) ‘Utilfredsheden med det offentlige vokser’. *Ugebladet A4*.

⁷⁴ Andersen, H. & H. Nørgaard (2010, 3 juni) ‘Unge flytter, fordi uddannelsen flytter’. *Politiken*.

⁷⁵ Hermansen, A.S. (2016, 22 sept.) ‘Politikerlede, ikke folkestyre-lede endnu’. *Berlingske*.

⁷⁶ Thobo-Carlson, J. (2015, 15 april) ‘Der er hård kamp om den utilfredse vælger’. *Politiken*.

⁷⁷ Winther Nielsen, S. (2015, 22 maart) ‘Er politikerleden ved at udvikle sig til apati?’. *Politiken*.

overheidsposities doorschuiven naar functies in het bedrijfsleven met topsalarissen. Aan de partijleider en latere premier van Venstre, Lars Løkke Rasmussen, kleven in 2014 en 2015 meerdere schandalen: hij blijkt met geld uit de partijkas exorbitante privé-uitgaven te hebben gedaan en één van zijn kinderen op kosten van de staat eerste klasse te hebben laten meevliegen naar een congres in Brazilië.

Tegelijkertijd zijn er in deze periode veel artikelen over de verharde toon in het publieke debat, wat wordt genoemd als een andere bron van “*vervreemding van de kiezer*”.⁷⁸ Artikelen die de verharding van dit debat beschrijven refereren ook regelmatig aan de verharding van politieke discussies op sociale media en de bedreiging van politici via deze kanalen. In 2014 wijdt de Deense publieke omroep, *Danmarks Radio*, een veelbesproken programmaserie aan het thema, onder de titel “*Hou je bek, vrouw!*” (vrij vertaald). De serie geeft inkijk in de ernstige bedreiging en beledigingen die vrouwelijke parlementsleden dagelijks via sociale media en e-mail ontvangen, en gaat de dialoog aan met burgers die deze taal uiten. Dit blijft in toenemende mate een thema in artikelen gerelateerd aan maatschappelijk onbehagen. In 2016 noemen politici en experts de harde toon in het publieke debat “*de grootste dreiging voor onze democratie*”⁷⁹ en vraagt een aantal parlementsleden de Minister van Justitie een onderzoek in te stellen naar de omvang van strafbare uitingen op sociale media.

3.5 Terrorisme & vluchtelingenproblematiek

Uit de ‘zekerheidsmeter’ blijkt dat het onbehagen over terrorisme slechts licht gestegen is na de terreuraanslag op een debatbijeenkomst en een synagoge in Kopenhagen in 2015.⁸⁰ Voor die tijd is het thema weinig saillant, behalve rondom twee mislukte aanslagen in 2010 en 2013 op respectievelijk een cartoonist en een journalist. Rond de vluchtelingen crisis lijkt het echter veel duidelijker een thema te zijn in relatie tot het dagelijks leven: onbehagen van buurtbewoners rondom asielzoekerscentra, de zichtbaarheid van niet-westerse culturen in het Deense straatbeeld en op scholen. De Deense overheid voert tussen 2010 en 2016 strengere regels in wat betreft asiel, het recht op hereniging met familie vanuit het land van herkomst, het niveau van uitkeringen voor vluchtelingen etc. Ook de internationaal veelbesproken ‘juwelenwet’, die douanebeambten verplicht om vluchtelingen bezittingen van boven de 1300 euro af te nemen bij de grens ‘om bij te dragen aan de kosten van hun verblijf in Denemarken’, leidt tot hoogoplopende emoties bij voor- en tegenstanders. In de periode 2014-2015, als de vluchtelingenstroom op zijn hoogtepunt is, speelt Denemarken een zichtbare rol. De meeste vluchtelingen willen door naar Zweden, en lopen te voet langs de snelweg van Duitsland naar Zweden. Volgens de Dublin-regels moeten zij echter asiel aanvragen in Denemarken. Het wordt Denen expliciet verboden om de vluchtelingen een lift te geven naar Zweden, wat leidt tot heftig maatschappelijk debat. Meerdere mensen die dit wel doen worden veroordeeld voor mensensmokkel en krijgen hoge boetes. De eerder vrij abstracte vluchtelingen crisis is ineens in de voortuin van de Denen beland. De mediadekking is erg belust op incidenten: Een man die vanaf een brug over de snelweg op vluchtelingen spuugt, een bekende journalist die veroordeeld wordt voor mensensmokkel, jonge mannelijke vluchtelingen die zich misdragen in woonwijken vlakbij hun asielzoekerscentrum.

Sindsdien is er ook meer aandacht voor extreemrechtse partijen in het maatschappelijke debat. Er zijn in 2015/2016 rechts van *Dansk Folkeparti* twee partijen bijgekomen. De *Nye Borgerlige* en het aan neonazi’s gelieerde *Danskernes Parti*. Voorzitter Pernille Vermund van *Nye Borgerlige* beschrijft in een interview in *Ekstra Bladet* haar visie op de oorzaak van het onbehagen als volgt: “*Het catastrofale asielbeleid van 1983 heeft het gevoel van zekerheid in onze samenleving verwoest. Vrouwen worden verkracht, joden worden vervolgd, kunstenaars en politici zijn constant in levensgevaar, mannen worden midden op straat neergestoken, homoseksuelen worden bedreigd, de welvaart gaat achteruit en het onbehagen stijgt.*”⁸¹ De visie van Vermund staat niet op zichzelf. Het schetsen van een beeld van een al in stijgende mate onveilige samenleving die nog verder bedreigd wordt is kenmerkend voor dit debat. De woordvoerder van de *Socialistisk Folkeparti* vat in 2014 in een interview de reden voor de scepsis tegenover immigratie als volgt samen: “*Als je riskeert je uitkering te verliezen en tegelijkertijd een debat moet aanhoren over Deense IS-strijders, dan lopen alle verhalen door elkaar. De mensen staan met een gevoel van onbehagen en onveiligheid, en dan daalt het draagvlak voor het opvangen van meer vluchtelingen. De reactie op onbehagen is dat je de blik naar binnen keert en je je veel meer*

⁷⁸ Idem.

⁷⁹ Ejsing, J. (2016, 16 augustus) ‘Hård tone i debatten er den største trussel mod vores demokrati i mange år’. *Berlingske*.

⁸⁰ Tryghedsmåling 2015 (Zekerheidsmeter 2015) <https://www.trygfonden.dk/viden-og-materialer/Publikationer/Tryghedsmaaling/tryghedsmaaling-2015>

⁸¹ Tillitz, F. (2016, 22 september) ‘Her er 10 markante Vermund-citater’. *Altinget/Ekstra Bladet*.

bezig gaat houden met je eigen veiligheid in een geglobaliseerde wereld.”⁸² Deze verklaring is representatief voor het maatschappelijke debat dat vooral in de linkse krant *Politiken* en in tabloids zoals *BT* en *Ekstra Bladet* wordt gevoerd.

3.6 Conclusie

In de Deense media is er in de periode 2010-2016 een aantal thema's die regelmatig terugkeren en het maatschappelijk onbehagen een gezicht geven, voeden, aanwakkeren dan wel zichtbaarder maken. Ten eerste, Denemarken heeft een sceptische houding tegenover Europese regelgeving en samenwerking. Ten tweede, maatschappelijk onbehagen wordt toegewezen aan sociaaleconomische onderwerpen en problematiek gerelateerd aan de grote verschillen tussen centrum en periferie. Ten derde, beschrijven artikelen een wantrouwen van de burger tegenover de politiek en politici. Denemarken werd opgeschrokken door een reeks financiële schandalen rondom de premier. Tenslotte wordt er in het publieke debat over maatschappelijk onbehagen gesproken over terrorisme en de vluchtelingenproblematiek. In het discours rondom maatschappelijk onbehagen wordt gesproken over de angstcultuur in Denemarken.

Al met al is het algemene beeld dat Denen steeds meer onbehagen voelen, maar dan vooral gerelateerd aan binnenlandse thema's (veiligheid, sociale zekerheid), de verharding van het publieke debat en de verbreding van de kloof tussen burger en politiek, en tussen stad en platteland. Ook als de economische- en criminaliteitscijfers soms het tegenoverstelde zouden doen verwachten. De thema's zijn voortdurend onderwerp van debat. Sinds 2015 neemt de vluchtelingen crisis de overhand in het publieke debat over maatschappelijk onbehagen. In de onderstaande tabel staat een selectie gebeurtenissen die de afgelopen jaren relevant waren in het publieke debat over maatschappelijk onbehagen.

Tabel 2: Chronologisch overzicht van relevante nieuwsincidenten

Jaartal	Onderwerp	Krantenkop
2010	▪ Aanslag op cartoonist Kurt Westergaard	▪ <i>Aanslag met bijl op Westergaard was terreur</i> ⁸³
2011	▪ Bezuinigingen	▪ <i>Gemeenten snijden drastisch in personeel, zorgen voor nog meer stress en onbehagen</i> ⁸⁴
	▪ Angst voor terrorisme	▪ <i>De angstcultuur rukt op</i> ⁸⁵ <i>Denen in top Europa als het gaat om angst voor terrorisme, maar thema's dicht bij huis leiden tot nog veel meer onbehagen</i> ⁸⁶
	▪ Parlementsverkiezingen, Sociaaldemokraat Helle Thorning-Schmidt wordt Minister-president	▪ <i>Zie de lijst: Zoveel verkiezingsbeloftes breekt Helle Thorning-Schmidt</i> ⁸⁷
2012	▪ Slepende onderhandeligen economische hervormingen	▪ <i>Helft van achterban vindt dat sociaaldemocratische regering-Thorning rechtse welvaartspolitiek voert</i> ⁸⁸
2013	▪ Aanslag op Lars Hedegaard, voorzitter vereniging van persvrijheid	▪ <i>Hedegaard-moord leidt tot bizarre reacties</i> ⁸⁹
	▪ Vervreemding kiezer	▪ <i>De elite begrijpt niets van hoe de arbeider denkt</i> ⁹⁰
2014	▪ Zaak extravagante uitgaven Lars Løkke Rasmussen	▪ <i>Helft van kiezers regeringspartij is klaar met overdreven shopgedrag Løkke</i>
	▪ Kabinetscrisis verkoop Dong Energy aan Goldman Sachs	▪ <i>Diepe crisis binnen Socialistische Partij blootgelegd door verkoop Dong</i> ⁹¹
	▪ Grote hervormingen schoolstelsel	▪ <i>Ouders: Verwarring leraren over</i>

⁸² Redder, G. (2014, 19 september) 'Massiv modstand mod flere flygtninge'. *Ugebrevet A4*.

⁸³ Holst, N. (2010, 2 juli) 'Anklage: Angreb mod Kurt Westergaard var terror'. *Politiken*.

⁸⁴ Christiansen, F. (2011, 17 april) 'Kommuner skærer hårdt i staben'. *Politiken*.

⁸⁵ Jørgensen, P.S. (2011, 28 augustus) 'Mistillid. Frygtkulturen er på fremmarch'. *Politiken*.

⁸⁶ Korsgaard, K. (2011, 4 september) 'Danskerne er blandt de mest terrorbekymrede i Europa'. *Politiken*.

⁸⁷ Miles, James (2011, 3 oktober) 'Se listen: Så mange løfter bryder Helle'. *BT*.

⁸⁸ Redactie (2012, 16 juni) 'Vælgerne: regeringens politik er blå'. *Danmarks Radio*.

⁸⁹ Winkel Holm, K. (2013, 13 februari) 'Hedegaard-attentatet blev mødt af bizarre reaktioner'. *Politiken*.

⁹⁰ Jespersen, P. & P.A. Pedersen (2013, 10 augustus) 'Debat: Eliten fatter ikke, hvordan arbejdere tænker'. *Politiken*.

⁹¹ Kristensen, K. (2014, 29 januari) 'DONG-salg udstiller SF's krise'. *Information*.

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Vluchtelingenbeleid 	<p><i>schoolhervorming maakt ons zeer bezorgd</i>⁹²</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Massieve tegenstand tegen meer vluchtelingen</i>⁹³
2015	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Terreuraanslag Kopenhagen ▪ Parlementsverkiezingen, minderheidsregering Venstre (MinPres Løkke Rasmussen) ▪ Onveiligheid ▪ Referendum EU opt-out 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Denemarken heeft haar onschuld verloren</i>⁹⁴ ▪ <i>Een harde strijd om de ontevreden kiezer</i>⁹⁵ ▪ <i>Stijgend aantal Denen voelt zich onveilig</i>⁹⁶ ▪ <i>Løkke waarschuwt voor referendum: maak geen gokspel van Deense veiligheid</i>⁹⁷
2016	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Nieuwe politieke partijen ▪ Verharding debat ▪ Terreur in Nice en Normandië, Brussel ▪ Hervormingen sociale zekerheid ▪ Nieuwe regering (zonder verkiezingen) ▪ Presidentsverkiezing VS 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Nieuwe partijen op links en rechts: een knijptang voor het politieke systeem</i>⁹⁸ ▪ <i>Harde toon in het debat is grootste bedreiging van onze democratie in lange tijd</i>⁹⁹ ▪ <i>Regering wil 2,2 miljard kronen investeren in bestrijden onveiligheid</i>¹⁰⁰ ▪ <i>Groter onbehagen veroorzaakt door hervormingen van WW, AOW en bijstand laat wantrouwen in politici stijgen</i>¹⁰¹ ▪ <i>Vakbondsleider over concept-regeerakkoord: Een catalogus vol onbehagen</i>¹⁰² ▪ <i>Lijsttrekker Sociaaldemocraten: Trumps ontevreden kiezers hebben wij hier ook</i>¹⁰³

Op sociale media is er meer ruimte voor extreme uitingen van onbehagen. Traditionele media rapporteren over deze uitingen die de reikwijdte en zichtbaarheid van dit (vaak anoniem geuit) onbehagen versterkt. Deze ontwikkeling lijkt het algemene beeld van de Denen als een in toenemende mate ontevreden, gepolariseerd en angstig volk meer draagvlak te geven. Tegelijkertijd brokkelt het vertrouwen in politici verder af.

De lange opeenvolging van sociale hervormingen sinds het aantreden van de regering Thorning-Schmidt I in 2011 tot 2016 heeft de onrust en het onbehagen over de afbraak van het socialezekerheidsstelsel versterkt, in combinatie met de economische crisis en de gevolgen daarvan voor de arbeidsmarkt. De macht van de rechtse *Dansk Folkeparti* is in de bekeken periode groot geweest. Zeker onder de minderheidsregering van Løkke Rasmussen, die voor bijna al haar wetsvoorstellen de steun van *Dansk Folkeparti* nodig had. In ruil daarvoor heeft die partij herhaaldelijk striktere wetgeving met betrekking tot vluchtelingen, integratie en islam gekregen. Er wordt gezegd dat deze partij een belangrijke rol speelt in het 'vertolken' van het onbehagen van witte Denen over immigratie, sociale zekerheid en veiligheid.

⁹² Lauridsen, M. (2014, 26 juni) 'Forældre: Lærernes forvirring gør os utrygge'. *Berlingske*.

⁹³ Redder, G. (2014, 19 september) 'Massiv modstand mod flere flygtninge'. *Ugebrevet A4*.

⁹⁴ Stokholm Banke, C. (2015, 25 februari) 'Da Danmark mistede sin uskyld'. *DIIS*.

⁹⁵ Thobo-Carlson, J. (2015, 15 april) 'Der er hård kamp om den utilfredse vælger'. *Politiken*.

⁹⁶ Astrup, E. (2015, 23 oktober) 'Et stigende antal danskere føler sig utrygge'. *Politiken*.

⁹⁷ Redactie (2015, 24 november) 'Løkke advarer: lad være med at gamble med dansk tryghed'. *Information*.

⁹⁸ Vest Jensen, E. (2016, 7 augustus) 'Alternativet vs Nye Borgerlige: En knibtangsmanøvre mod systemet'. *Berlingske*.

⁹⁹ Ejsing, J. (2016, 16 augustus) 'Hård tone i debatten er 'den største trussel mod vores demokrati i mange år''. *Berlingske*.

¹⁰⁰ Redactie (2016, 29 augustus) 'Regeringen bruge 2,2 milliarder på mere tryghed'. *Jyllands-Posten*.

¹⁰¹ Tillitz, F. (2016, 26 september) 'Større utryghed skabt af reformer af dagpenge, efterløn og kontanthjælp har accelereret mistilliden til politikerne, viser ny analyse'. *Altinget*.

¹⁰² Risgaard, L. (2016, 29 september) 'Regeringens katalog af ubehageligheder'. *Berlingske*.

¹⁰³ Vrå Andersen, K (2016, 10 november) 'Trump's utrygge vælgere findes også herhjemme'. *TV2*.

4. Duitsland

4.1 De woedende burger

In 2010 verscheen het boek *Deutschland schafft sich ab* van Thilo Sarrazin.¹⁰⁴ Dat is een in Duitsland kritisch ontvangen boek over de mogelijke gevolgen van de groeiende onderlaag van de bevolking. Het domineert de Duitse discussie over onbehagen in dat jaar. De strekking van het boek zat duidelijk aan de rechter kant van het politieke spectrum en bespreekt thema's als immigratie, veiligheid en armoede. Thilo Sarrazin benoemt een breder gevoeld onbehagen en het ongemak van politieke, maatschappelijke en ook academische elite om ermee om te gaan. Het debat over het boek leidt tot de geboorte van het woord 'Wutbürger' (de woedende burger) dat in 2010 door *Gesellschaft für deutsche Sprache* (GfdS) tot woord van het jaar wordt gekozen in Duitsland.¹⁰⁵ Op de tweede plek in de verkiezing eindigt 'Stuttgart 21'. Milieuorganisaties, maar ook burgers protesteren fel tegen het mega bouwproject dat onder andere het centrale station van Stuttgart tot volledig ondergrondse terminal wil maken. In 2010 zijn er ruim 100.000 mensen op de been om te demonstreren tegen dit bouwproject.

Google wilt het straatbeeld van de wereld in kaart brengen via Street View (foto's). Dit doet de Duitse gemoederen over de verhouding tussen technologie en privacy oplaaien. De dictatoriale geschiedenis van Duitsland maakt het tot een gevoelig onderwerp. In 2011 gaat de Piratenpartij - die zich om net-neutraliteit bekommert - de nationale politiek in. Je ziet in 2010 ook verschillende artikelen over onbehagen in andere landen in de Duitse kranten - vooral in relatie tot populisme: de herverkiezing van Sarkozy in Frankrijk en de rol van Front National en de rol van gedoogpartner Wilders in Nederland. Verder is er een duidelijke link tussen onbehagen en politiek, mensen hebben onbehagen door hoe de politiek zich gedraagt. De diffuse protestbewegingen in die tijd houden de gemoederen bezig over de burgerlijke vervreemding van politiek en samenleving. De rol van de politieke elite ('die da oben') staat ter discussie in het kader van vertegenwoordiging, transparantie en medezeggenschap.¹⁰⁶ Een van de critici is Oskar Negt, hij stelt in zijn boek *Der politische Mensch* de frictie tussen burger en politieke elite aan de kaak. Ook de Nederlander Paul Scheffer verschijnt in de Duitse media rondom deze discussie. In een artikel in *Die Zeit* beschrijft hij de sociale en culturele spanningen in een samenleving die immigratie met zich meebrengt in relatie tot het (Nederlandse) populisme.¹⁰⁷

4.2 Economische ongelijkheid en het afscheid van het atoomtijdperk

Het jaar 2011 staat vooral in het teken van onbehagen over economische ongelijkheid. De kloof tussen rijk en arm wordt groter en de ontevredenheid over de vrije markteconomie neemt toe. Het Duitse debat krijgt wat zij-instroom van gelijklopende berichten uit Amerika, waar de Occupy beweging opkomt met protesten op Wall Street. Het kapitalisme staat ter discussie: "*Het onbehagen over de marktwerking wacht. Het geluk moeten we anders organiseren.*"¹⁰⁸ Het onbehagen over de ongelijkheid tussen rijk en arm komt vooral tot uiting via de Occupy beweging die ook in Duitsland voet aan de grond krijgt. Het onbehagen wordt beschreven als een verontwaardiging over de toenemende ongelijkheid in Duitsland: "*In Duitsland wacht de ongelijkheid - is de trend nog te stoppen? Tegen deze achtergrond reikt het onbehagen over de ontwikkeling van de laatste jaren tot opstand.*"¹⁰⁹

Na de vondst van een neonazi terreurcel *Nationalsozialistischer Untergrund* (NSU) uit Zwickau domineert het onbehagen over de extreemrechtse jeugd tijdelijk de discussie. Niemand had zich kunnen voorstellen dat neonazi-terreurorganisaties in Duitsland konden bestaan, zei minister Friedrich van Binnenlandse Zaken in de week dat bekend werd dat een trio neonazi's ruim 10 jaar lang onopgemerkt aanslagen plegend - op mensen met een migratieachtergrond - door Duitsland was

¹⁰⁴ Kamann, M. (2010, 31 augustus) 'Der Preis der Ungenauigkeit; Thilo Sarrazin hat sich von einigen seiner Thesen distanziert. Dennoch erklärt er immer noch nicht, was er genau meint'. *Die Welt*.

¹⁰⁵ <http://gfdS.de/aktionen/wort-des-jahres/>

¹⁰⁶ Assheuer, T. (2010, 14 oktober) 'Wir haben die Nase voll!; Im ganzen Land gehen Bürger auf die Barrikaden. Was sagt der Protest über unsere Gesellschaft?' *Die Zeit*.

¹⁰⁷ Scheffer, P. (2010, 28 oktober) 'Das Ende des liberalen Jahrhunderts; Nur wenn die Mitte ihr Verhältnis zur Migration klärt, kann sie den Aufstieg von Populisten wie Geert Wilders bremsen'. *Die Zeit*.

¹⁰⁸ Heuser, J. (2011, 1 december) 'Formel für ein besseres Leben; Die Menschen müssen erst noch lernen, was sie glücklich macht, sagen Verhaltensforscher. Dann ändert sich auch die Gesellschaft'. *Die Zeit*.

¹⁰⁹ Rudzio, K. (2011, 18 augustus) 'Gerecht was gestern; Mehr Arme und mehr Millionäre: In Deutschland wächst die Ungleichheit - ist der Trend noch zu stoppen?'. *Die Zeit*.

getrokken. Het trio bekent onder andere de 'döner moorden' uit 2000 tot 2006. Er laait een discussie op over 'das braune Erbe der Diktatur' (het bruine erfgoed van de dictatuur) in Oost-Duitsland. Verder is 2011 het jaar van de aardbeving in Fukushima en daarmee de start van de Duitse inspanningen 'Atomaustieg' (afscheid van het atoombijperk). Er is sprake van een nucleair onbehagen: "*Het nucleaire onbehagen is over ons gekomen, om te blijven, en het komt voor de politiek nu er op aan om het vruchtbaar te maken*".¹¹⁰ De zin van dit jaar is dan ook: "*Fukushima heeft mijn houding tegenover kernenergie veranderd*".¹¹¹

4.3 Kritiek op het kapitalisme houdt aan

De kritiek op het financiële systeem ('Kapitalismuskritik') neemt in 2012 toe. De Occupy beweging, de financiële-, euro en schuldencrisis geven reden tot revisie van het kapitalistisch systeem. Economisch professor Shiller van Yale University reflecteert in de *Süddeutsche Zeitung* op deze ontwikkelingen, hij stelt dat er een diep onbehagen heerst bij burgers over het financiële systeem: "*Occupy Wall Street heeft geen identiteit. Het is een sociale beweging die een diep onbehagen over het financiële systeem weerspiegelt*".¹¹² Het onbehagen onder de burgers zou groot genoeg zijn om de economie te doen kantelen, zo wordt beschreven in een ander artikel.¹¹³ In veel artikelen wordt gesproken over 'Casino Kapitalismus' (orgineel in het Engels: Casino Capitalism), een begrip van het gelijknamige boek uit 1986 van Susan Strange. Daarin gaat ze in op de zwakheden en gevaren van het internationaal financiële systeem.

Ondertussen houdt het debat over het onbehagen veroorzaakt door rechtsextremisme en neonazi's aan. De angst voor deze subcultuur in Oost-Duitsland lijkt ook in West-Duitse steden aanwezig te zijn, daar worden vergelijkbare sympathieën geuit.¹¹⁴ Op het Nederlandse populisme wordt ook in de Duitse kranten gereflecteerd. Aanleidingen zijn de gedoogconstructie die ten einde komt en bezinning op de 10 jaar na de moord op Pim Fortuyn. Geert Wilders zou de rol over hebben genomen als spreekbuis van het onbehagen over "*vreemdelingen en vreemde culturen, de angst, die mensen ondergaan in een storm van globalisering*".¹¹⁵ Een ander artikel schrijft de opkomst van het rechtspopulisme in Nederland toe aan de politieke elite, die heeft te lang het onbehagen van burgers niet serieus genomen.¹¹⁶

4.4 De komst van het rechtspopulisme

De partij *Alternative für Deutschland* (AfD) is een Duitse eurosceptische politieke partij die in 2013 voor het eerst deelneemt aan de Duitse Bondsdagverkiezingen. De partij richt zich op alternatieven voor het EU-beleid, zoals het opheffen van de eurozone en het herinvoeren van nationale munteenheden. Zelden is een partij zo snel gegroeid als de rechts-populistische AfD.¹¹⁷ De partij haalt 4,7 procent van de stemmen. Het resulteert niet in een plek in de regering. De SPD en CDU/CSU zetten hun samenwerking door in de regering die bekend staat als 'Große Koalition / GroKo' (de grote coalitie). De vraag wordt opgeworpen of Merkel in staat is om arm en rijk met elkaar te verbinden. Er wordt gesproken over 'der Krieg der Armen gegen die Reichen' (de oorlog tussen arm en rijk).¹¹⁸ Zo stelt de socioloog Heinz Bude dat Duitse politiek een adresseringsprobleem heeft voor het aanpakken

¹¹⁰ Krauel, T. (2011, 14 maart) 'Fukushima ist ein Wendepunkt; Während Japan gegen den GAU kämpft, wird in Deutschland die Energiepolitik zum alles beherrschenden politischen Thema. Geht das Atomzeitalter seinem Ende entgegen?'. *Die Welt*.

¹¹¹ <http://gfd.s.de/aktionen/wort-des-jahres/>

¹¹² Piper, N. (2012, 25 januari) '„Die Finanzkrise war nur eine Delle"'. *Süddeutsche Zeitung*.

¹¹³ Dausend, P. & M. Schieritz (2012, 20 september) 'Angriff auf die Deutsche Bank; Die SPD marschiert vorweg, und die Kanzlerin folgt - dem Branchenprimus droht die Aufspaltung'. *Die Zeit*.

¹¹⁴ Bisky, J. (2012, 1 februari) '„Meine Nazis", „Deine Nazis" - ein m, fliges Spiel; Wie braun ist der Osten? Eine Debatte, die nicht vorankommen will'. *Süddeutsche Zeitung*.

¹¹⁵ Kirchner, T. (2012, 25 april) 'Geert Wilders Niederländischer Rechtspopulist nun wieder in der Opposition'. *Süddeutsche Zeitung*.

¹¹⁶ Haubrich, R. (2012, 4 mei) 'Zehn Jahre ohne Pim; Die Ermordung von Pim Fortuyn am 6. Mai 2002 veränderte das politische Klima der Niederlande nachhaltig. Heute gilt der homo-sexuelle Volkstribun als Begründer eines neuen Politikstils'. *Die Welt*.

¹¹⁷ Lachmann, G. (2013, 19 september) 'Wahlkampf, alternativ; Selten ist eine Partei so schnell gewachsen wie die AfD. Dabei ist sie eigentlich ein reines Elitenprojekt - bis sie irgendwie an die Zukunftsängste der Bürger andockte'. *Die Welt*.

¹¹⁸ Hanimann, J. (2013, 3 januari) 'Gute Bienen, schlechte Hummeln; Utopischer Sozialismus: Die Reichensteuer hat in Frankreich eine große Tradition; Das ist der Krieg der Armen gegen die Reichen, und die Reichen haben ihn gewollt'. *Süddeutsche Zeitung*.

van de latente sociale verdeeldheid in Duitsland.¹¹⁹ De AfD zou volgens Bude nog eens enorm kunnen groeien als de partij op een of andere manier zich koppelt met de toekomstige angsten van de burgers.

Wanneer Edward Snowden onthult hoe de Amerikaanse National Security Agency (NSA) haar burgers af luistert schikt ook Duitsland even op. De onthullingen lijken echter minder hard aan te komen dan gedacht, terwijl technologie en databescherming vaak gevoelige thema's zijn. De schrikreactie neemt snel af. De af luisterpraktijken van de NSA hebben tot weinig verontwaardiging geleid: "Blijkbaar zijn ze bereid om het toezicht in het tijdperk van terreur te accepteren", staat in een artikel.¹²⁰ Het onbehagen zou veranderd zijn in dankbaarheid veroorzaakt door de angst voor terrorisme. In een enquête van de publieke zender ARD in 2013 eindigt de af luisteraffaire als laatste in het lijstje van verkiezings Thema's.¹²¹ Onbehagen wordt in krantenartikelen – van onder andere bekende sociale wetenschappers als Zygmunt Bauman en Martin Heidegger - vaker toegeschreven aan een onzekere toekomst: "een diffuus onbehagen voor de toekomst"¹²², "diep onbehagen als de mensen aan morgen denken"¹²³. De oorzaak wordt toegeschreven aan een combinatie van factoren zoals globalisering, technologische ontwikkelingen en het kapitalisme.

4.5 Het rechtspopulisme krijgt grond onder haar voeten

In 2014 zet de opmars van de nieuwe partij AfD door. Tijdens de verkiezingen voor het Europese Parlement in januari krijgt de eurosceptische partij 7,1 procent van de stemmen. Later dat jaar haalt het AfD rond de tien procent van de stemmen bij de deelstaatverkiezingen in Thüringen, Brandenburg en Saksen in het voormalige Oost-Duitsland. Kranten betitelen de opkomst van het AfD als de nieuwe concurrent van het CDU.¹²⁴ De partij is volgens de media de politieke partij waar het onbehagen over de moderne samenleving zich in kan uiten. De verkiezingswinst van AfD maakt wat los in de Duitse kranten. Er wordt gesproken over 'Politikverdrossenheit' (politieke somberheid), die behelst een negatieve houding van de burger tegenover politieke activiteiten en structuren dat tot desinteresse en afstoting van de politiek leidt.¹²⁵ Er heerst een onbehagen tegenover de democratie.

Ondertussen laaien de gemoederen over vluchtelingen, de islam en het asielbeleid van de overheid op. De angst voor vreemden (xenofobie) komt meer tot uiting. Eind 2014 wordt in de Oost-Duitse stad Dresden een nieuwe protestbeweging opgezet die dit geluid wil vertegenwoordigen: Pegida (voluit de Patriottische Europeanen tegen de Islamisering van het Avondland). Pegida is fel tegenstander van de islam en de komst van vluchtelingen. De betogers vinden dat de westerse cultuur en samenleving worden bedreigd door buitenlandse invloeden, onder meer van salafistische moslims die op een religieuze oorlog zouden aansturen in Europa. Op 22 december 2014 nemen ongeveer 17.500 deel aan de derde demonstratie van de beweging. Tijdens het protest worden leuzen geroepen als 'Wir sind das Volk' (een leus dat ook werd geroepen door demonstranten tijdens de val van de muur), politici worden bestempeld als 'Volksverräter' en gevestigde media worden uitgemaakt voor 'Lügenpresse'.¹²⁶ Duitse media verwijten de protestbeweging angst te zaaien en karakteriseren aanhangers als 'Islamhassers' en 'Angstbürger'.

4.6 Sociale en culturele spanningen rondom de vluchtelingen crisis

De geluiden over vluchtelingen neemt toe. Angela Merkel introduceert in 2015 de Willkommenskultur introduceert met haar fameuze woorden "wir schaffen das". Geheel tegen het Europese sentiment in, beschouwt Merkel het als een compliment dat er zo veel mensen naar Duitsland willen komen om hun dromen te realiseren. Tegelijkertijd zijn er ook burgers die allesbehalve blij zijn met de verwelkoming van vluchtelingen. Er wordt met regelmaat brand gesticht bij asielzoekerscentra. Het debat over 'Wirtschaftsordnung' (de economische orde) blijft aanwezig, maar de komst van de Pegida en AfD

¹¹⁹ Kamann, M. (2013, 6 september) '„Wir müssen Fantasie für andere haben"; Der Soziologe Heinz Bude findet bei den Deutschen viel Gelassenheit, aber auch einen Mangel an visionärem Denken'. *Die Welt*.

¹²⁰ Schneider, P. (2013, 20 augustus) 'Daten- oder Täterschutz?; Die Abhörmaßnahmen der NSA haben hierzulande wenige Bürger empört. Offenbar sind sie bereit, im Zeitalter des Terrors Überwachung hinzunehmen. Ist das gerechtfertigt?'. *Die Welt*.

¹²¹ <https://www.tagesschau.de/inland/deutschlandtrend1828.html>

¹²² Stephan, F. (2013, 2 juli) 'Neue Gründerzeit; Mehr Markt, weniger Gewissen. Die künftige grüne Politik'. *Süddeutsche Zeitung*.

¹²³ Stürmer, M. (2013, 21 augustus) 'Geldangst'. *Die Welt*.

¹²⁴ Prant, H. (2014, 1 september) 'Wahlen in Deutschland; Konkurrenz für die CDU'. *Süddeutsche Zeitung*.

¹²⁵ Schuster, J. (2014, 11 september) 'Wille zur Ohnmacht; Allenthalben wird die niedrige Wahlbeteiligung beklagt und mit einer um sich greifenden Politikverdrossenheit erklärt. Das hört sich so gelehrt wie gewichtig und klug an. Aber es stimmt nicht. Politikverdrossen ist kaum jemand'. *Die Welt*.

¹²⁶ Bisky, J. (2014, 24 december) 'Jenseits der Bürgerkriegsfantasien; Moscheen - ja. Burka - nein? Religionsfreiheit und das liberale Unbehagen am Islam'. *Süddeutsche Zeitung*.

heeft het debat over onbehagen in relatie tot het asielbeleid, globalisering en xenofobie aangewakkerd. Onder andere de Burka en hoofddoek zijn concrete onderwerpen van discussie die symbool staan voor de islam.¹²⁷

Onder leiding van landelijk voorzitter Frauke Petry verandert de AfD de toon van eurosceptisch naar anti-immigratie. De AfD zet de aanval in op Merkel en haar 'catastrofale migratiebeleid'. Een kernbegrip van AfD is het terugbrengen van 'gesunden Menschenverstand' (gezond verstand) in het land. In de *Süddeutsche Zeitung* wordt in een artikel geschreven dat de nieuwe partij voor sommige burgers verscheen als een droom die in vervulling gaat.¹²⁸ De euforie is volgens de auteur vervlogen: "menschen zijn op zoek naar gelijkgestemden in hun onbehagen over de euro, maar ook over energie, onderwijs en familie zaken".¹²⁹ Eveneens wordt er in de kranten geschreven over een groeiend onbehagen links van het politieke spectrum; het zijn niet langer enkel de usual suspects zoals de vredesactivisten. De scepsis - over onder andere het kapitalisme, kernenergie en ongelijkheid - is verder naar burgerlijke lagen getrokken.¹³⁰

4.7 Populisten breken door in Duitsland

Het jaar 2016 begint met de massale aanrandingen in Keulen tijdens oudjaarsnacht. De link wordt onmiddellijk gelegd naar daders met een migratieachtergrond, maar de politie houdt dit eerst stil. Daarnaast wordt Lutz Bachmann - de voorzitter van Pegida - veroordeeld voor haatzaaien en krijgt hij een boete opgelegd. In de zomer wordt Duitsland geschokt door een reeks van aanslagen binnen twee weken. AfD twittert dat als zij aan de macht waren geweest de aanslagen niet waren gebeurd. De Wilkommenskultur van Merkel komt verder onder druk te staan, president Joachim Gauck uit kritiek op 'wir schaffen das': "Ons hart is groot, maar onze mogelijkheden zijn eindig".¹³¹ Merkel spreekt van een moeilijke historische opdracht in tijden van globalisering.

In 2016 zet de groei van de populistische anti-immigratiepartij AfD in het Duitse politieke landschap door. De partij werd groter dan het CDU van bondskanselier Angela Merkel. Bij de verkiezingen in drie Duitse deelstaten heeft de AfD op overtuigende wijze de gevestigde politiek verslagen. Frauke Petry van de AfD ziet in de uitslag in de deelstaat een duidelijk signaal aan de zittende partijen: "dat komt omdat u te lang niet naar de kiezers hebt geluisterd". De verkiezingen worden als een protest-signaal van de kiezer bestempeld. Het woord 'Wahl Beben' (verkiezingsbeving) zong rond in de media, wat aangeeft dat zij verrast werden door de uitslag. Ook Brexit en de verkiezing van Trump worden aangehaald als schokken die de mondiale economische orde in gevaar brengen.¹³² "Vandaag heerst in het Westen een toenemend onbehagen over de globalisering" opent een krantenartikel.¹³³ Het onbehagen over de globalisering regeert volgens de kranten in heel het westen. Een journalist schrijft: "Het grote onbehagen over globalisering dicteert de dagelijkse orde van de wereldpolitiek: het woedende nationalisme in Europa, de vreemdelingenangst, de massademonstraties tegen vrijhandelsovereenkomsten TTIP en Ceta in Duitsland, Brexit en nu de verkiezing van een grenzeloze populist als machtigste man".¹³⁴

4.8 Conclusie

De aanhoudende economische crises (financiële crisis, euro-crisis en schulden crisis) en de Occupy beweging geven de Duitse kranten reden tot een langlopend debat over de herziening van het kapitalisme. Dit systeem vormt volgens veel artikelen bij veel mensen een gevoel van onbehagen door de vele risico's en gevaren die aan het 'casino kapitalisme' kleven. De kritiek op het kapitalisme en op de kernenergie laat zich voornamelijk vatten in een systeemkritiek. De ontworpen systemen dienen volgens critici te worden hervormd om de veiligheid van de wereld te garanderen. De kernramp in Japan (Fukushima) in 2011 was uiteindelijk een essentiële gebeurtenis dat een radicale

¹²⁷ Theile, M (2015, 19 maart) 'Unverhüllte Sympathie; Wer ist hier die Konservative? Julia Klöckner und Alice Schwarzer streiten Seit an Seit gegen die Burka'. *Die Zeit*.

¹²⁸ Schneider, J. (2015, 15 mei) 'AfD; Bürgerliches Trauerspiel'. *Süddeutsche Zeitung*.

¹²⁹ Schneider, J. (2015, 15 mei) 'AfD; Bürgerliches Trauerspiel'. *Süddeutsche Zeitung*.

¹³⁰ Klüver, R. (2015, 3 juni) 'Was wird da ausgehandelt?; Seit Jahrzehnten zieht die Runde der Statts- und Regierungschefs Proteste inker Gruppen auf sich Inzwischen aber reicht die Skepsis bis ins bürgerliche Lager. *Süddeutsche Zeitung*.

¹³¹ Von Constanze & Von Bullion (2016, 7 juni) 'War noch was?; Mit wetterfester Querköpfigkeit hat Joachim Gauck aus seiner Präsidentschaft mehr gemacht, als viele erwartet haben. Dass er auf eine zweite Amtszeit verzichtet: das Alter. *Süddeutsche Zeitung*.

¹³² Piper, N. (2016, 9 juli) 'Globalisierung; Mehr Gewinner als Verlierer'. *Süddeutsche Zeitung*.

¹³³ Heuser, J. (2016, 23 juni) Die Verlockung; Nachdem der Kapitalismus über die Stränge schlug, wenden sich viele Menschen enttäuscht von der demokratischen Mitte ab. Wie holt man sie zurück? *Die Zeit*.

¹³⁴ Piper, N. (2016, 11 november) 'Protektionismus; Der große Rückschlag'. *Süddeutsche Zeitung*.

omwenteling van het binnenlandse beleid omtrent kernenergie teweegbracht. In de onderstaande tabel staat een selectie gebeurtenissen die de afgelopen jaren relevant waren in het publieke debat over maatschappelijk onbehagen.

Tabel 3: Chronologisch overzicht van relevante nieuwsincidenten

Jaartal	Onderwerp	Krantenkop
2010	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Financiële crisis ▪ Google Street View ▪ Protest Stuttgart 21 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Finanzkrise: Ein Land im Überschuss</i>¹³⁵ ▪ <i>Die Kritik an Google Street View nimmt zu</i>¹³⁶ ▪ <i>Zehntausende demonstrieren in Stuttgart</i>¹³⁷
2011	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Aanslag Breivik ▪ Occupy ▪ Ontdekking van de Zwickau neon-nazi-terreurreel ▪ Kernramp Fukushima ▪ Demonstratie atoombeleid 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Die Anschläge von Norwegen haben die Rechtspopulisten in Deutschland verunsichert</i>¹³⁸ ▪ <i>Sind wir verrückt – oder die Welt?</i>¹³⁹ ▪ <i>Neonazis sollen für weiteren Anschlag verantwortlich sein</i>¹⁴⁰ ▪ <i>Fukushima ist ein Wendepunkt; Geht das Atomzeitalter seinem Ende entgegen?</i>¹⁴¹ ▪ <i>Hunderttausende demonstrieren gegen Atomkraft</i>¹⁴²
2012	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Demonstraties tegen Acta ▪ Euro-crisis 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Alle gegen Goliath</i>¹⁴³ ▪ <i>Euro-Zone: Die Rettung in Europa ist nahe!</i>¹⁴⁴
2013	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Nieuwe partij AfD ▪ NSA affaire 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>AfD-Ergebnis: Eine beinahe sehr wichtige Partei</i>¹⁴⁵ ▪ <i>Die Abhörmaßnahmen der NSA haben hierzulande wenige Bürger empört. Offenbar sind sie bereit, im Zeitalter des Terrors Überwachung hinzunehmen. Ist das gerechtfertigt?</i>¹⁴⁶
2014	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Verkiezingen Europees parlement ▪ De geboorte van Pegida 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Rechts von der CDU wächst die Konkurrenz</i>¹⁴⁷ ▪ <i>Nimmt Pegida nicht so wichtig</i>¹⁴⁸
2015	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Aanslag IS op Charlie Hebdo ▪ Vluchtelingencrisis 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Drei Tage Terror in Paris</i>¹⁴⁹ ▪ <i>Merkel bleibt dabei: 'Wir schaffen das'</i>¹⁵⁰

¹³⁵ <http://www.zeit.de/2010/12/CH-Krise>

¹³⁶ <http://www.zeit.de/digital/datenschutz/2010-08/google-street-view-kritik>

¹³⁷ <http://www.sueddeutsche.de/politik/zehntausende-demonstrieren-gegen-stuttgart-schwabenstreich-und-menschenkette-1.993268>

¹³⁸ <http://www.zeit.de/politik/deutschland/2011-07/norwegen-attentat-reaktionen-rechtsextremismus>

¹³⁹ <http://www.zeit.de/2011/45/Portraet-Siener>

¹⁴⁰ <http://www.sueddeutsche.de/politik/neonazi-trio-soll-fuer-weiteren-anschlag-verantwortlich-sein-1.1188186>

¹⁴¹ https://www.welt.de/print/die_welt/debatte/article12809837/Fukushima-ist-ein-Wendepunkt.html

¹⁴² <https://www.welt.de/politik/deutschland/article12970772/Hunderttausende-demonstrieren-gegen-Atomkraft.html>

¹⁴³ <http://www.sueddeutsche.de/digital/aktionstag-the-day-we-fight-back-alle-gegen-goliath-1.1884738>

¹⁴⁴ <http://www.zeit.de/wirtschaft/2012-05/sparkurs-europa-kritik>

¹⁴⁵ <http://www.zeit.de/politik/deutschland/2013-09/AFD-bundestagswahl>

¹⁴⁶ Schneider, P. (2013, 20 augustus) 'Die Abhörmaßnahmen der NSA haben hierzulande wenige Bürger empört. Offenbar sind sie bereit, im Zeitalter des Terrors Überwachung hinzunehmen. Ist das gerechtfertigt?' *Die Welt*.

¹⁴⁷ <http://www.sueddeutsche.de/politik/alternative-fuer-deutschland-rechts-von-der-cdu-waechst-die-konkurrenz-1.2110227>

¹⁴⁸ <http://www.zeit.de/politik/deutschland/2014-12/pegida-demonstrationen-kommentar>

¹⁴⁹ https://www.welt.de/newsticker/dpa_nt/infoline_nt/brennpunkte_nt/article136226570/Paris-sucht-Unterstuetzer-von-Terroristen.html

¹⁵⁰ <http://www.sueddeutsche.de/politik/treffen-mit-oesterreichs-kanzler-merkel-bleibt-dabei-wir-schaffen-das-1.2649030>

2016	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Aanrandingen Keulen ▪ Reeks aanslagen eind juli ▪ Kritiek op migratiebeleid ▪ Verkiezing Trump ▪ Groei populisme 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Köln: Was sind das nur für Menschen?</i>¹⁵¹ ▪ <i>Anschläge in Deutschland: Produkte der Angst</i>¹⁵² ▪ <i>Flüchtlingskrise: Wir schaffen das nicht?</i>¹⁵³ ▪ <i>Der Sieg Trumps markiert einen vielleicht irreversiblen Wendepunkt in der Entwicklung der westlichen Demokratien</i>¹⁵⁴ ▪ <i>Angst vor Globalisierung macht Rechtspopulisten stark</i>¹⁵⁵
-------------	--	---

“Het verleden van Duitsland is nooit ver weg” zei NOS-verslaggever Jeroen Wollaars onlangs over ons buurland.¹⁵⁶ De terugkoppeling naar de geschiedenis is vaak terug te zien in het verloop van het publieke debat over onbehagen. Het ‘bruine erfgoed’ van de DDR leek weer tot leven te komen door de terreurcel NSU en de geboorte van protestbeweging Pegida. De vreemdelingenangst klinkt door in deze extreemrechtse organisaties met een nationalistisch en racistisch gedachtegoed. Angst voor en woede over immigranten wordt eerst bestempeld als extreemrechts, maar dit sentiment wordt steeds meer beschouwd als een wijdverbreide zorg dat aandacht verdient. De ontwikkelingen in de rest van Europa en de Verenigde Staten bieden legitimatie voor de sceptische houding tegenover migratie en globalisering. De nieuwe politieke partij AfD speelt in op deze gevoelens en is razendsnel gegroeid tot een van de populairste partijen in Duitsland. Ook in Duitsland versterkt het rechtspopulisme haar positie de laatste jaren. Daarmee lijkt een politiek alternatief te zijn gevormd dat inspeelt op het maatschappelijk onbehagen over het establishment, globalisering en immigratie.

¹⁵¹ <http://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2016-01/koeln-hauptbahnhof-uebergrippe-henriette-reker>

¹⁵² <http://www.zeit.de/kultur/2016-07/angst-terror-deutschland-is-europa-anschlaege-attentaeter>

¹⁵³ <http://www.zeit.de/politik/deutschland/2016-07/fluechtlingskrise-deutschland-angst-terror-radikalisierung>

¹⁵⁴ https://www.welt.de/print/die_welt/politik/article159394162/Amerika-jetzt-ohne-universale-Werte.html

¹⁵⁵ <http://www.zeit.de/gesellschaft/zeitgeschehen/2016-11/globalisierung-bertelsmann-stiftung-bedrohung>

¹⁵⁶ <http://dewerelddraaitdoor.vara.nl/media/362480>

5. Frankrijk

5.1 Sociaaleconomisch onbehagen

In 2011 beschrijft een veelbesproken kroniek in *Le Monde* het latente onbehagen in de samenleving als “*doffe woede*” die “*onbeantwoord blijft*”, veroorzaakt door “*een Frankrijk van twee snelheden*”, waarin de “*verliezers van de globalisering*” in de kleinere steden, buitenwijken en op het platteland het onderspit delven.¹⁵⁷ De pijn zit bij het gevoelde verlies van ‘Franse’ waarden, de teloorgang van bepaalde gebieden en het gevoel vergeten te zijn of achter te blijven. De Franse democratie zou maar voor een deel van de bevolking werken, en men voelt zich niet vertegenwoordigd door de Parijse elite die de tv-studio’s en het parlement bevolkt.¹⁵⁸

Sarkozy noemde 2011 in zijn laatste kersttoespraak “*het jaar van de omwentelingen*”¹⁵⁹ in negatieve zin op economisch gebied. Tussen 2011 en 2013 is er een duidelijke nadruk op onvrede en onbehagen over toenemende werkloosheid, aanhoudende economische crisis, de euro en Griekenland en de staatsschuld die een recordhoogte heeft bereikt. Het onbehagen zit ook bij het vraagstuk over de jeugd in Frankrijk. Aanhoudende werkloosheid en weinig mogelijkheden tot ontwikkeling. François Hollande zegt in zijn eindejaarstoespraak van 2012: “*Mijn plicht, mijn eerste plicht, mijn enige plicht is om te zorgen dat ons land vooruitgang boekt en onze jeugd haar hoop terugvindt*”.¹⁶⁰

De Franse overheid krijgt voornamelijk de schuld voor het onbehagen op het gebied van werk en welvaart. Vakbondsleider Bernard Thibault stelt: “*Wie heeft de steun van miljarden euro’s aan bedrijven verhoogd, belastingvoordelen ingevoerd voor de rijksten onder ons, en tegelijkertijd de pensioenen verlaagd en verhoging van het minimumloon geblokkeerd? Dat is de overheid!*”¹⁶¹ Tegelijkertijd beschuldigen de linkse elite in Parijs en de top binnen de vakbondsbewegingen rechtse en extreemrechtse partijen ervan het sluimerende ongenoegen en het wantrouwen in de politiek verder aan te wakkeren door linkse waarden van solidariteit in te zetten in hun vaak discriminerende verkiezingsboodschappen. De Franse protest-traditie - waarin stakingen en demonstraties veel vaker worden ingezet dan in andere Europese landen - lijkt in de jaren van economische crisis een katalysator voor het onbehagen te zijn. Een hoofdredactioneel commentaar in *Le Monde* in 2012 bespreekt gewelddadige rellen tussen politie en jongeren in Amiens in het licht van het sociale onbehagen: “*Er zullen altijd gevoelige wijken blijven bestaan, maar de economische crisis en het sociale onbehagen zullen het maatschappelijke klimaat alleen maar verzwaren*”.¹⁶² De hoofdredactie vraagt om een positieve, vernieuwende visie van de regering-Hollande, iets wat Hollande met de kennis van nu niet wist te bewerkstelligen.

In 2014 is het rechts-populistische Front National de grote winnaar bij de gemeenteraadsverkiezingen en de verkiezingen voor het Europees Parlement. De belangrijkste issues die toen de verkiezingen zouden bepalen, aldus *Le Figaro*, waren “*het sociale onbehagen, de moeilijkheden van het dagelijks leven en het feit dat mensen genoeg hebben van het aanbod van de ‘klassieke’ politici*”.¹⁶³ Een analyse van *Le Monde* claimt dat Le Pen de electorale vruchten plukte van het inspelen op precies dat sentiment.¹⁶⁴ Aan de andere kant voelt links Frankrijk het onbehagen over de opkomst van Marine Le Pen en het *mainstream* worden het Front National in het algemeen. De opkomst van Marine Le Pen begint bij haar verkiezing tot partijleider in 2011.¹⁶⁵ Le Pen heeft tot op zekere hoogte het Front National salonfähig gemaakt door racistische en xenofobe uitwassen in te perken - de strategie die ook wel ‘*dédiabolisation*’ genoemd wordt. In het Nederlands is geen letterlijke vertaling van ‘*dédiabolisation*’. Het betekent iets als ‘ontdemonisering’ van standpunten die door loop van de geschiedenis worden gerelateerd aan negatieve en gevaarlijke groepen. Le Pen wordt omschreven als een alleenstaande moeder met aansprekende uitstraling en moderne, ‘volkse’ interesses: het (schijnbare) tegenoverstelde van de Parijse politieke en culturele elite waar zij en haar achterban zich

¹⁵⁷ Bijv. Fressoz, F. & T. Wieder (2011, 7 december) ‘La colere sourde des Français invisibles’. *Le Monde*.

¹⁵⁸ Bijv. Huet, S. (2015, 25 november) ‘De retour en campagne, la droite constate la nationalisation des débats’. *Le Figaro*.

¹⁵⁹ Houchard, B. (2011, 31 december) ‘Les vœux d’un président protecteur’. *Le Figaro*.

¹⁶⁰ Vœux aux Français (2012, 31 december) <http://www.elysee.fr/declarations/article/v-ux-aux-francais/>

¹⁶¹ Guélaud, C. (2011, 23 juli) Entretien avec Bernard Thibault: “La France aussi est dans l’austérité” *Le Monde*.

¹⁶² 2012, 18 augustus. *Le Monde*.

¹⁶³ Guillaume, T. (2014, 21 maart) ‘L’ordre, la loi républicaine...et apres?’ *Le Figaro*.

¹⁶⁴ Wieder, T. (2011, 5 oktober) ‘Présidentielle: la gauche confortée par la primaire’. *Le Monde*.

¹⁶⁵ Perrault, G. (2011, 16 januari) ‘Marine Le Pen élue présidente du Front national’. *Le Figaro*.

tegen afzetten. De dédiabolisation wordt echter niet door iedereen geaccepteerd. Zoals de wetenschapper Julien Boyadjian het online debat van leden van Front National analyseert: “ze spelen dubbelspel, een spel van dédiabolisation en radicalisering tegelijk”¹⁶⁶

Een aantal artikelen geeft weer dat politici - in het bijzonder in de actuele strijd om het lijsttrekkerschap voor de aankomende presidentsverkiezingen in 2017 – door links Frankrijk ervan beschuldigd worden het “heersende klimaat van angst” wind in de zeilen te geven door zich fel uit te spreken over de islam en terrorisme.¹⁶⁷ François Fillon - die als winnaar uit de bus komt bij de lijsttrekkersverkiezingen van de centrumrechtse Les Republicains - publiceert vlak voor de campagne losbarst een boek: “*Het islamitische totalitarisme verslaan*”¹⁶⁸. Fillon bepleit daarin “stevige maatregelen” voor het terugdringen van het gevaar en zegt dat er in Frankrijk geen problemen zijn met het uitoefenen van religie, maar een probleem gelieerd aan de islam.

5.2 Onbehagen met betrekking tot terrorisme, islam en vluchtelingen

De wending van Fillon staat niet op zichzelf. Met het enigszins afnemen van de “economische malaise” en sinds de aanslagen op de satirische krant Charlie Hebdo en daarop volgende terreuraanslagen is de focus op de bron van het onbehagen duidelijk verschoven. Tegelijkertijd blijft een stille bezorgdheid over sociale ongelijkheid aanwezig, zij het meer op de achtergrond. Deze bezorgdheid wordt ook vaak gekoppeld aan de isolatie van bepaalde groepen en het ontstaan van geïsoleerde subgroepen in de samenleving (ouderen, bewoners van de *banlieues*, moslims). Ook komt deze tot uiting in de terugkerende stakingen, die naast een vast kenmerk van de Franse vakbondsbewegingen ook meer tot debat leidt in het algemene discours. Er wordt een splijting gesignaleerd tussen generaties op dit vraagstuk. Maar ook als het om terrorisme gaat lijkt men de schuld vooral bij de overheid te leggen. De ongrijpbaarheid van het probleem en het onvermogen van de overheid om aanslagen te voorkomen wordt duidelijk beschreven en is een terugkerend element in artikelen na de aanslagen in 2015. Na elke aanslag werd het dreigingsniveau binnen het zgn. *Plan Vigipiratem* - het systeem voor nationale veiligheid - verhoogd. De zichtbaarheid hiervan (een verhoging van veiligheidscontroles in de openbare ruimte, veel militairen op straat) wordt ook genoemd als een oorzaak voor onbehagen en een gevoel van onveiligheid.¹⁶⁹ Het onbehagen en de stemming van angst rondom de dreiging van het terrorisme in 2015 slaat ook over op thema's die in principe losstaan van terrorisme. Burgers vragen om 'bescherming' in brede zin. Ze geven aan een strenger justitieel apparaat te willen en hogere straffen voor kleine delicten.¹⁷⁰

Toch lijkt er wel degelijk een 'sluimerend' discours onder te liggen dat sterk verbonden is met thema's als integratie, vluchtelingen en terrorisme. In het debat in *Le Monde* en *Le Figaro* uit zich dat echter vooral in opinie-artikelen van intellectuelen op links en rechts. Sinds 2010 vinden er 24 terroristische 'incidenten' plaats in Frankrijk. De aan islamitisch terrorisme gerelateerde incidenten beginnen in 2012 met de elfdaagse moordpartij van Mohammed Merah, die drie militairen, een rabbijn en drie schoolkinderen wist te vermoorden. In 2013 en 2014 vindt een aantal kleinere incidenten plaats, waarvan drie in opeenvolgende dagen in december 2014. Sinds de aanslagen op Charlie Hebdo en een koosjere supermarkt in januari 2015 is er gemiddeld elke paar maanden wel een incident, met als ernstigste incidenten de aanslagen in Parijs in november 2015 en de aanslag in Nice in juli 2016. Aanvallen op joodse en christelijke burgers en instellingen en op politieagenten hebben het debat over de islam als gewelddadige religie doen oplaaien. De aanslagen leiden tot discussie over het onvermogen van de regering-Hollande om deze te voorkomen. De regering kampt met een historische impopulariteit terwijl de opkomst van het Front National verdergaat. Dat wordt eens te meer duidelijk als ruim drie weken na de aanslagen in Parijs in november 2015 het Front National een historische overwinning behaalt in de eerste ronde van de regionale verkiezingen. De partij haalt 28 procent van de stemmen en wordt daarmee de grootste partij van Frankrijk. Het Front haalde zes van de dertien regio's binnen. In de tweede ronde wordt de partij echter nergens de grootste, nadat de Socialisten zich terugtrekken winnen de centrumrechtse Les Republicains van Nicolas Sarkozy.

In april 2016 geeft president Hollande een (slecht bekeken) televisie-interview dat de media recenseren als “een autistisch discours”, en hij wordt beoordeeld als een man waarvan het niet meer

¹⁶⁶ Maire, J. (2015, 11 december) 'Julien Boyadjian: Sur Internet, le FN joue double jeu: dédiabolisation et radicalisation'. *Telerama*.

¹⁶⁷ Bijv. Hacot, V. (2016, 2 oktober) 'Pourquoi Fillon cible l'islam'. *Le Parisien*.

¹⁶⁸ Idem.

¹⁶⁹ Follorou, J. (2015, 27 februari) 'Chère liberté surveillée'. *Le Monde*.

¹⁷⁰ Jouin-Claude, A. (2015, 27 november) 'Comment les reportages sur le terrorisme influencent notre rapport a la justice'. *Le Figaro*.

uitmaakt of zijn beleid deugt, want “het volk hoort hem nog wel, maar luistert niet meer naar hem”.¹⁷¹ “Is François Hollande de enige persoon die in François Hollande geloofd?”, vraagt een journalist.¹⁷² Eind 2016 bereikt zijn populariteit een dieptepunt, slechts 4 procent van de Fransen is dan tevreden over zijn prestaties.¹⁷³ De “jungle van Calais” en de zich voortslepende vraag, tot aan de ontruiming in de herfst van 2016, over wat ermee te doen, is een daaraan verwant thema. Hollande belooft in een toespraak in Calais in september 2016 dat “Frankrijk niet een land is waar we kampen zoals Calais hebben” en belooft het probleem aan te pakken door nieuwe asielzoekerscentra te openen.¹⁷⁴ Maar hetzelfde gevoel van onmacht spreekt uit deze artikelen. 66% van de Fransen gelooft niet dat de ontmanteling van het kamp iets oplost, en tegelijkertijd is 78% het eens met of begrijpt volksvertegenwoordigers die tegenstander zijn van het openen van asielzoekerscentra voor de ‘junglebewoners’.¹⁷⁵

5.3 Conclusie

Deze verkenning laat zien dat het publieke debat over maatschappelijk onbehagen in Frankrijk zich vanaf 2010 vooral richt op twee thema’s: de economische crisis en terrorisme. Daarbij komen verwante thema’s zoals sociale ongelijkheid, de verkokering van de samenleving en de islam ook vaak terug. Daarnaast is onbehagen over de politiek en politici een thema dat verweven is met deze beide discoursen, en komt daarom waar relevant aan bod. Deze analyse focust zich op het sociaaleconomische onbehagen en het onbehagen met betrekking tot terrorisme. In het publieke debat wordt gesproken over ‘de doffe woede van de onzichtbare Fransman’.

Naarmate de vluchtelingen crisis als een groter probleem wordt beschouwd en te maken krijgt met een reeks terroristische aanslagen, verschuift de bron van het onbehagen. Op sommige punten houden deze twee ook met elkaar verband. Vooral in het geval van aanslagen die gepleegd werden door terroristen met de Franse nationaliteit komen de debatten die samenhangen met het sociaaleconomische onbehagen naar voren: integratie, sociale isolatie, en jeugdwerkloosheid. In de onderstaande tabel staat een selectie gebeurtenissen die de afgelopen jaren relevant waren in het publieke debat over maatschappelijk onbehagen.

Tabel 4: Chronologisch overzicht van relevante nieuwsincidenten

Jaartal	Onderwerp	Krantenkop
2010	▪ Economische crisis/Griekse schuldencrisis/Eurocrisis	▪ <i>Er is een algemene sociale malaise</i> ¹⁷⁶
2011	▪ Marine le Pen politiek leider FN	▪ <i>Peilingen: Marine Le Pen is voorkeurskandidaat van arbeider in industrie en landbouw</i> ¹⁷⁷
2012	▪ Presidentsverkiezingen	▪ <i>Parlementariërs van de Parti</i>

¹⁷¹ Redactie. (2016, 15 april) ‘Déni, “discours autiste” ..: voici ce que les journaux français ont pensé de la prestation de Hollande sur France 2’. *La Libre*.

¹⁷² Idem.

¹⁷³ De Montvalon, J. (2016, 25 oktober) ‘Seuls 4% des Français sont satisfaits de l’action de Hollande’. *Le Monde*.

¹⁷⁴ Siraud, M. (2016, 24 september) ‘Hollande: La France ne sera pas un pays où on trouve des campements’. *Le Monde*.

¹⁷⁵ Fourquet, J. (2016, 9 oktober) ‘66% des Français estiment que le démantèlement de la jungle de Calais ne sera pas une mesure efficace et 78% comprennent ou approuvent les élus opposés à la création de centres d’accueil pour les migrants’. *Atlantico*.

¹⁷⁶ Giacometti, É. (2010, 22 oktober) Il existe un malaise social généralisé. *Le Parisien*.

¹⁷⁷ (2011, 25 april) Marine Le Pen serait la candidate à la présidentielle préférée des ouvriers. *Le Monde*.

		<i>Socialiste willen Frankrijk uit het angstklimaat halen¹⁷⁸</i>
2013	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Verval Frankrijk 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>De malaise van het Frankrijk van de “kleine blanken”¹⁷⁹</i>
2014	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Electorale successen FN ▪ ‘De Jungle in Calais’ 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Marine Le Pen in Calais: Stuur migranten terug, zelfs naar oorlogsgebieden¹⁸⁰</i> ▪ <i>In Calais heerst migratiemoedeheid¹⁸¹</i>
2015	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Aanslagen Charlie Hebdo & joodse supermarkt ▪ Terreuraanslagen Parijs November ▪ Vluchtelingencrisis 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Frankrijk na de aanslagen: een land in diepe angst¹⁸²</i> ▪ <i>De Joodse gemeenschap is verlamd van angst na aanslag op koosjere supermarkt¹⁸³</i> ▪ <i>Terug op campagne constateert rechts dat een nationalisering van het debat heeft plaatsgevonden¹⁸⁴</i>
2016	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Terreur in Nice en Normandië ▪ Campagne presidentsverkiezingen 2017 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Voor aanvang EK pakken zwarte wolven zich samen¹⁸⁵</i> ▪ <i>Waarom Fillon de islam tot doelwit maakt¹⁸⁶ Besluit terugtrekking Hollande is het trieste refrein van de publieke onvrede¹⁸⁷</i>

In Europa neemt Frankrijk een unieke positie in als het gaat om onbehagen met betrekking tot terrorisme. De terroristische aanslagen worden in verband gebracht met de onmacht van de regering-Hollande om ze te voorkomen. De historische impopulariteit van de regering-Hollande en het politieke wantrouwen is groot – het geloof dat Hollande de problemen van Frankrijk kan oplossen wordt steeds minder. Het discours over de sociale breuklijnen in de samenleving is extra zichtbaar door de belangrijke rol van vakbonden en de hoge frequentie van stakingen in Frankrijk. Vooral de jeugdwerkloosheid, pensioenen en de leegloop van het platteland zijn hierbij terugkerende thema's. Daarnaast wordt er een duidelijk verschil gemaakt in het debat tussen de Parijse elite en de 'gewone' Fransman, die het gevoel heeft dat zijn/haar regio achterblijft en onzichtbaar wordt. Het Front National speelt in op dat sentiment en benoemt dit onbehagen volgens kranten effectief en herhaaldelijk.

¹⁷⁸ Huet, S. (2012, 27 december) Les deputes PS veulent sortir du climat 'anxiogène'. *Le Figaro*.

¹⁷⁹ (2013, 29 november) Le malaise de la France des 'petits blancs'. *Le Figaro*.

¹⁸⁰ Soullier, L. (2014, 24 oktober) Marine Le Pen à Calais: Renvoyer les migrants, meme dans des pays en guerre. *Le Monde*.

¹⁸¹ Soullier, L. (2014, 24 oktober) A Calais, la fatigue migratoire. *Le Monde*.

¹⁸² De Montvalon, J.B. (2015, 21 november) La France d'après, un pays plongé dans la peur. *Le Monde*.

¹⁸³ Guénois, J.M. (2015, 20 januari) La communauté juive tétanisée apres le drame de la porte de Vincennes. *Le Figaro*.

¹⁸⁴ Huet, S. (2015, 25 november) De retour en campagne, la droite constate la nationalisation des débats. *Le Figaro*.

¹⁸⁵ Redactie (2016, 30 mei) Avant l'Euro, les nuages noirs s'amoncellent. *Le Monde*.

¹⁸⁶ Hacot, V. (2016, 2 oktober) Pourquoi Fillon cible l'islam. *Le Parisien*.

¹⁸⁷ Reynié, D. (2016, 3 december) Reprenons l'élection présidentielle de 2017. *Le Monde*.

6. De Verenigde Staten

6.1 Een land in verval¹⁸⁸ en brede ontevredenheid

Het beleid van de regering onder leiding van president Bush heeft een breed gedragen ontevredenheid met zich meegebracht. De campagne van president Obama richt zich in reactie daarop op verandering en hoop. Met een stem op Obama hopen kiezers dat er een keer echt verandering komt in plaats van alleen maar loze beloftes en dat Amerika weer de wereldleider wordt die geen oorlog voert in Afghanistan en Irak.¹⁸⁹ Twee jaar na de 'hoopvolle' verkiezing van President Obama is de Verenigde Staten nog steeds in een diepe economische crisis. 2008 en 2009 waren de jaren van de bail-out en het stimulus-pakket, maar tegelijkertijd ook de periode waarin de werkloosheid explodeerde en er werd gesproken van een grotere recessie dan die van de jaren dertig. Belangrijke momenten in het politieke jaar 2010 zijn de 'primaries' (voorverkiezingen), het ondertekenen van de nieuwe zorgverzekeringswet (ook wel 'Obamacare' genoemd) en de mid-term verkiezingen (voor het congres). Belangrijke notie toentertijd was het enorme werkloosheidscijfer. Ten tijde van de mid-term verkiezingen komt de werkloosheid uit op 9,6%, vandaar een grote focus op het creëren of wegvallen van banen door de Democraten gevat in de slogan 'jobs, jobs, jobs'.

De belangrijkste organisatie of beweging die het onbehagen en de onvrede met de politiek centraal zet in de verkiezingscampagne is de *Tea Party*. Twee maanden voor de mid-term verkiezingen, is te lezen: "Now, with the next test of a general election approaching, the Tea Party has the nation's attention. The question is whether it is a momentary expression of discontent in an angry election year or the chaotic first efforts of a durable political movement"¹⁹⁰. De Republikeinse partij weet, geïnitieerd door de Tea Party, het onbehagen en de onvrede onder de bevolking goed te kanaliseren en krijgt de meerderheid in handen in het Huis van Afgevaardigden. In de kranten ging het ook over maatschappelijk onbehagen in de vorm van afkering tegenover de elite wat doorslaat naar onvrede over de politiek: "dissaffected about politics"¹⁹¹. Een artikel genaamd "Discontent and anger motivate voters" uit *The New York Times* beschrijft dat de onvrede en boosheid een bepalende factor is tijdens de verkiezingen. Bij sommigen leidt dat zelfs tot politieke apathie: "I've unplugged," she said. "I don't watch the news, read the papers. Right now, I'm so disappointed in how the government is being run from the head down. I haven't wanted to face the local political banter. I'm turned off by the politics of the politics."¹⁹² Alhoewel de Democratische Partij nadrukkelijk de centrale boodschap op 'jobs, jobs, jobs' richt, speelt het elitisme ook een grote rol. Immers, het succes van de Tea Party is goed te verklaren als een grote groep burgers die zich keert tegen 'de elite', in dit geval Washington en de grote banken. Zo schrijft Amy Gardner in *The New York Times*: "They saw a government - and a president - who wanted to use their tax dollars to prop up the millionaire executives who sat atop bloated, badly run corporations and corrupt banks, and to bail out irresponsible citizens who had bought houses they couldn't afford. Connected via Twitter, Facebook and plain-old e-mail, a vast network of conservative activists nationwide seized on the idea of a "Tea Party" and began planning them across the country."¹⁹³

President Obama is nadrukkelijk onderdeel van deze elite. Zo zegt hij een aantal weken voor de mid-term verkiezingen: "Part of the reason that our politics seems so tough right now, and facts and science and argument does not seem to be winning the day all the time, is because we're hard-wired not to always think clearly when we're scared [...] And the country is scared, and they have good reason to be."¹⁹⁴ Het idee dat kiezers de feiten niet goed begrijpen doordat ze worden overmand door angst, schiet bij velen in het verkeerde keelgat. De reacties op deze speech zijn al snel in termen als "Obama the snob" en journalisten schrijven over het feit dat deze verkiezing niet ging over het creëren

¹⁸⁸ Sinds 2008 zijn er verschillende boeken geschreven over de 'val van Amerika' en de (economische en culturele) malaise in het land. Voorbeelden zijn 'The Insecure American' van antropoloog David Graeber en 'The Unwinding' van George Packer

¹⁸⁹ Over die beloftes verscheen het boek: U. Becker, E. Cartens, E. van Schaik & J. Rischen (2010) *Het Obama Experiment: Hoop in tegenslag*. Amsterdam: Maklu Het Spinhuis.

¹⁹⁰ Gardner, A. (2010, 26 september) 'Tea party has nation's attention. Now what?', *The Washington Post*. De ontstaangeschiedenis van de Tea Party wordt goed beschreven in dit artikel 'Birth of a Movement' (2010) van The Wall Street Journal, publiek toegankelijk via:

<http://www.wsj.com/articles/SB10001424052702304173704575578332725182228>

¹⁹¹ Page, S. (2010, 1 april) 'USA fumes over politics; Poll: Mood similar to shifts in '94, '06', *USA TODAY*

¹⁹² Terry, D. and K. Fretland (2010, 31 januari), 'Discontent And Anger Motivate Voters', *The New York Times*.

¹⁹³ Gardner, A. (2010, 26 september) 'Tea party has nation's attention. Now what?', *The Washington Post*.

¹⁹⁴ Baker, P. (2010, 31 oktober) 'The Charge That Obama Can't Shake', *The New York Times*.

van banen maar over een nationaal debat over elitisme¹⁹⁵. Echter, de zittende president beschuldigen van elitisme is niet nieuw: *"None of this is new, of course. The parties have been jockeying to get on the right side of the elitism argument for generations. Think back to Richard Nixon's affiliation with the "silent majority" or Al Gore's charge for "the people, not the powerful."*¹⁹⁶

6.2 Voortzetting afkeer van de elite in een jaar van mondiaal onbehagen

De Arabische Lente, Occupy Wall Street, protesten tegen Vladimir Poetin en protesten in Griekenland. 2011 is het jaar van de protesten.¹⁹⁷ In de Verenigde Staten worden met name de protesten onder de noemer van 'Occupy Wall Street' massaal aangehangen. Katalysator voor deze protesten vormt de (gevoelde) afwijzing van sociale moraliteit van de ultrarijke één procent van de bevolking.¹⁹⁸ De onverschilligheid van de zeer rijke elite heeft voor onvrede gezorgd. Het vermengt zich met een geloof dat globalisering vooral voor een klein deel van de bevolking voordelig is, boosheid over de relaties tussen de politieke en bestuurlijke elite uit de bankenwereld (en de corruptie of het nepotisme dat daarmee gemoeid kan gaan/gaat) en een empowerment van de burger dankzij Facebook en andere sociale media. Deze cocktail van onbehagen komt op veel plekken op de wereld terug en leidt dan ook tot mondiale protesten, die zelfs *"global spring of discontent"* worden genoemd.¹⁹⁹

De vergelijking tussen verschillende protesterende groepen burgers is groot en het lijkt traditionele politieke grenzen te overstijgen: *"This neo-populism is all the more striking because it seems to transcend traditional political boundaries. The Tea Party movement may wear conservative colors, but it arose as a protest against elites in Washington and on Wall Street who were seen to be profiting at the expense of everyday people. Occupy Wall Street comes at these same issues from the left, but the two movements have much in common."*²⁰⁰ Kortom, het onbehagen en de onvrede is groot bij burgers van alle randen en standen en allemaal zijn ze gekeerd tegen de rijke (politieke) elite, wat culmineert in een soort jaar van mondiaal onbehagen.

6.3 Onzekerheid over de toekomst leidt tot nostalgische hang naar het verleden

In 2012 strijden Barack Obama en Mitt Romney om het presidentschap van Amerika en alhoewel de Republikeinen de onvrede onder burgers in 2010 nog goed wisten te kanaliseren (o.a. dankzij de Tea Party), lukt het Mitt Romney niet om het stokje van Obama over te nemen. Romney wordt niet gezien als "one of them". In *The Washington Post* verschijnt begin 2012 een artikel dat beschrijft waarom Romney geen goede kandidaat is, hij is onderdeel van de elite.²⁰¹ De Amerikaanse burgers zouden op zoek zijn naar een duidelijke leider, een leider die het kampioenschap weer naar huis brengt. En Romney is niet een beter alternatief dan Obama, want hij blijkt: *"choreographed and deliberate and stiff and staged"*.²⁰² Daarmee is het onbehagen nog lang niet verdwenen. Achter het verlangen dat Amerika weer de 'greatest nation of all' wordt, schuilt namelijk een dieper verlangen naar het verleden, naar de tijd dat je met hard werken kon floreren. De tijd van 'The American dream'. Het is een heimwee naar een minder complexe periode, waarin je er zeker van kon zijn dat de eigen kinderen het beter zouden hebben dan jijzelf. *"In one sense, all of the nostalgia can be boiled down to a simple proposition: In the 1950s, most Americans and most Western Europeans had confidence that their children would do better than they had done, that they would grow up to prosper in a stable society with a growing economy. The collapse of this certainty is the prime cause of discontent among the left, right and centre."*²⁰³ De onzekerheid over de toekomst wordt beschreven als een maatschappelijk onbehagen, een reactie op een wijdverspreid verlangen naar het verleden.

6.4 Het onbehagen van de witte Amerikaanse man komt op de voorgrond

Het jaar na de herverkiezing van Obama is er een aantal ontwikkelingen. Ten eerste zijn er verschillende internationale ontwikkelingen die nationale gevolgen hebben. Het Trans-Atlantische handelsverdrag, TTIP, wordt voor het eerst publiek besproken en dat leidt internationaal tot vrij

¹⁹⁵ Idem.

¹⁹⁶ Idem.

¹⁹⁷ Time Magazine roept 2011 uit als het jaar van de protester

¹⁹⁸ Dautch, L. (2011, 14 november) 'Forget politics, economics; 'Occupy' is about morality', USA TODAY.

¹⁹⁹ David Ignatius (2011, 16 oktober) 'The global discontent'. *The Washington Post*.

²⁰⁰ Idem.

²⁰¹ Tumulty, K. & P. Rucker (2012, 18 februari) 'Romney struggles to find a way to connect with voters'. *The Washington Post*.

²⁰² Somashekar, S. (2012, 7 januari) 'N.H.'s independents ready to turn discontent into action', *The Washington Post*.

²⁰³ Dionne Jr., E. (2012, 13 september) 'Longing for the return of happy days', *The Washington Post*.

diepgaande kritiek op vrijhandel.²⁰⁴ Wat zijn de gevolgen van internationale handelsverdragen? En profiteert de gemiddelde Amerikaan hier ook van, of zijn het alleen de grote bedrijven die winst maken? Daarnaast blijkt de NSA op grote schaal af te luisteren, dat Obama op (inter)nationale kritiek komt te staan. Naast het feit dat de economie maar zeer matig aantrekt zorgen deze ontwikkelingen voor de laagste “approval rating” van Obama in zijn presidentstermijn: “a Quinnipiac University poll showed Obama with the lowest approval rating of his presidency”.²⁰⁵

President Obama moet het vertrouwen van de burger dus terug winnen: “he also has to grapple with the wider causes of discontent, from the surveillance program to gridlock on immigration reform to the strained economic circumstances of many who have supported him in the past. He can survive his enemies. He needs to win back the citizens who were once his friends.”²⁰⁶ De oorzaken van het wantrouwen en het onbehagen hebben diepere wortels dan de onderhandelingen over TTIP of het NSA schandaal. In het publieke debat worden de effecten van globalisering, neoliberalisme, immigratie en het multiculturalisme aangehaald. Eind 2013 wordt het maatschappelijk onbehagen geduid als het onbehagen van de witte Amerikaan uit de middenklasse: “A lot of Americans were not ready for a mixed-race president. They weren't ready for gay marriage. They weren't ready for the wave of legal and illegal immigration that redefined American demographics over the past two or three decades, bringing in lots of non-whites. They weren't ready - who was? - for the brutal effects of globalization on working- and middle-class Americans or the devastating fallout from the financial crisis. [...] Their [Republican] representatives didn't stop Obamacare. And their side didn't "take back America" in 2012 as Fox News and conservative radio personalities led them to believe they would. They feel the culture is running away from them (and they're mostly right). They lack the power to control their own government.”²⁰⁷ David Legee - emeritus professor politicologie van de universiteit van Notre Dame – voorspelt dan ook dat de dreiging van het verlies van wit, mannelijk leiderschap of macht zal zorgen voor eenheid binnen de Republikeinse partij.²⁰⁸

6.5 Herleving frustratie economisch systeem en de terugkeer van raciaal onbehagen

Het boek van Thomas Piketty en de vele discussies die er op volgen, bezorgen de Occupy beweging, evenals de Tea Party, een nieuwe impuls.²⁰⁹ De frustratie met het neoliberalisme en extreme ongelijkheid door o.a. globalisering laat vele kiezers inzien dat het huidige economische systeem oneerlijk is en (alleen) voordelig voor de machtigen, volgens het onderzoekscentrum Pew.²¹⁰ Het onbehagen met het economische systeem en gang van zaken is groot, en blijft ook maar groeien, zo schrijft *The New York Times*: “Public discontent with the current state of affairs is high. According to Gallup, the percentage of Americans describing themselves as “very” or “somewhat” dissatisfied “with our system of government and how well it works” has nearly tripled from 23 percent in 2002 to 65 percent in 2014.”²¹¹ Ontevredenheid met de politiek is in een periode van 12 jaar verdrievoudigd en staat in 2014, het jaar van de mid-term verkiezingen op 65%. Het leidt wederom tot een Republikeinse winst.

Maar 2014 is ook het jaar waarin de Black Lives Matter beweging van een social media campagne verandert in een ‘social movement’. De dood van Eric Gardner en Michael Brown leidt tot rellen. In onder andere Ferguson komen vele Afro-Amerikanen tegenover witte politiemannen te staan tijdens deze protesten. Het brede institutioneel racisme en het etnisch profileren bij de politie krijgen vanaf 2014 veel aandacht in de media en elke aanhouding die leidt tot de dood van een Afro-Amerikaan zorgt voor veel onrust. Raciaal onbehagen lijkt weer terug te zijn in het hart van de Amerikaanse maatschappij.

6.6 Onbehagen als kernpunt in de aanloop naar de presidentsverkiezingen

Het onbehagen en de ontevredenheid met de politiek heeft in 2015 diverse gedaantes en is disruptief voor zowel de Republikeinse en Democratische partij: “Dissatisfaction and protest are roiling the politics of summer 2015. They are evident in the response to the angry rhetoric from Donald Trump, in the crowds that come to hear Bernie Sanders bash Wall Street and in the rallies demanding racial

²⁰⁴ Guttenberg, K.T. (2013, 20 juni) ‘Trans-Atlantic Trade and Its Discontents’, *The New York Times*.

²⁰⁵ Dionne Jr., E. (2013, 14 november) ‘Obama’s vexing season’. *The Washington Post*.

²⁰⁶ Idem.

²⁰⁷ Edsall, T. (2013, 8 oktober) ‘Anger Can Be Power’. *The New York Times Blogs*.

²⁰⁸ Edsall, T. (2013, 28 augustus) ‘Can Republicans Paint the White House Red?’. *The New York Times Blogs*.

²⁰⁹ Edsall, T. (2014, 14 mei) ‘Thomas Piketty and His Critics’, *The New York Times*.

²¹⁰ Fuller, Jaime (2014, 27 juni) ‘Elizabeth Warren says the U.S. economy is rigged’. Many conservatives agree.’ *Washington Post*.

²¹¹ Edsall, T. (2014, 8 oktober) ‘The State-by-State Revival of the Right’. *The New York Times*.

justice. [...] *The discontent is real, whether economic, racial or cultural. It knows no particular ideological boundaries. It currently disrupts both the Republican and Democratic parties. It reflects grievances that long have been bubbling. It reflects, too, the impatience with many political leaders - what they say and how they say it.*"²¹² De onvrede met de gang van zaken is cultureel, economisch en zelfs raciaal²¹³ en komt niet voort uit een plotselinge oprisping, maar zou te maken hebben met een pijn die al veel langer wordt gevoeld: *"The economic collapse of 2008 continues to ripple through the lives of many families, despite the drop in unemployment. Steady but slow growth has not been balm enough to give these families, many of whom see a system rife with inequity, much optimism about the future. Instead, they see the American Dream as part of the nation's past."*²¹⁴

Donald Trump's woorden over de dood van 'the American Dream' raken dan ook een gevoelige snaar bij veel burgers. Het gevoel dat Amerika niet meer van de Amerikanen is wordt door de presidentskandidaat Trump goed vertaald. Kiezers zien in Trump, evenals in enkele andere Republikeinse en Democratische kandidaten een outsider die niet de politieke elite belichaamt. Het volgende fragment laat dat goed zien: *"If you are looking for evidence of the deep antipathy that exists in the Republican Party toward politicians, consider that the three candidates leading the race for the Republican presidential nomination -- Donald Trump, Ben Carson and Carly Fiorina -- have zero years of governing experience among them. [...] a September Fox News poll shows 60 percent of Republicans feel betrayed by politicians from their own party -- and Mr. Trump, Mr. Carson and Mrs. Fiorina have been the means by which they express their unhappiness. Since elected politicians have failed so miserably, why not look to outsiders to shake things up? But anger is not the only emotion coursing through Republican veins. There is also a widespread sense of doom. Republicans have spoken openly about feeling alienated from America, in part because of changing demographic trends. Mr. Trump in particular gives voice to this feeling, declaring that "the American dream is dead" and that "our country is going to hell."*²¹⁵

Echter, er zijn wel verschillen te noemen tussen de Republikeinse outsider Trump en de Democratische outsider Bernie Sanders: *"As for alienation from the system, Trump and Sanders do speak to a disaffection that currently roils most of the world's democracies. But their way of doing it is so radically different - Sanders resolutely programmatic, Trump all about feelings, affect and showmanship - that they cannot easily be subsumed as part of the same phenomenon. Sanders's candidacy will leave behind policy markers and arguments about the future. Trump's legacy will be almost entirely about himself, which is probably fine with him."*²¹⁶

De aanloop naar de presidentsverkiezingen in 2015 verloopt stormachtig, maar in beide kampen staat de onvrede met de huidige politiek centraal. De uitwerking verschilt echter. Waar Trump een campagne voert over emoties, richt Sanders zich op de toekomst van het land. Hillary Clinton - de uiteindelijke presidentskandidaat van de Democraten - is in 2015 voor velen al de belichaming van het politieke establishment en zal daarom nog tot ver in 2016 de strijd moeten aangaan met Bernie Sanders.

6.7 Het witte onbehagen prevaleert

De aanloop naar de verkiezingen op 8 november 2016 was lang en twee heftige campagnes waren het gevolg. De media-aandacht, ook in de rest van de wereld, bij elke racistische of seksistische uitspraak van Trump of nieuws over het email-schandaal van Clinton was enorm. We halen enkele belangrijke ontwikkelingen terug, die ook terugslaan op het eerder beschreven onbehagen in de Verenigde Staten.

Ten eerste, de winst van Donald Trump komt voor velen onverwacht.²¹⁷ De peilingen voorspellen maandenlang winst van Hillary Clinton, maar blijken er naast te hebben gezeten. Het bestaan van media 'bubbels' blijkt achteraf van grote invloed. De grote kranten blijken niet meer de juiste afspiegeling van de samenleving te zijn en sociale media, en mogelijk zelfs nepnieuws, zijn van

²¹² Balz, D. (2015, 25 juli) 'No rest for the candidates in this summer of discontent'. *The Washington Post*.

²¹³ Douthat, R. (2015, 30 april) 'What To Do In Baltimore (And Elsewhere)'. *The New York Times Blogs*.

²¹⁴ Balz, D. (2015, 25 juli) 'No rest for the candidates in this summer of discontent'. *The Washington Post*.

²¹⁵ 'Wehner, Peter (2015, 4 oktober) 'Seeking President, No Experience Necessary'. *The New York Times*.

²¹⁶ Dionne Jr, E.J. (2015, 6 augustus) 'What Bernie Sanders's rise means for American politics'. *Washington Post Blogs*.

²¹⁷ Redactie (2016, 9 november) 'Donald Trump wint presidentsverkiezingen VS'. *De Volkskrant*. Te vinden via: <http://www.volkskrant.nl/buitenland/donald-trump-wint-presidentsverkiezingen-vs~a4411490/>

ongekend belang voor de winst van Donald Trump.²¹⁸ Onbehagen en onvrede met de huidige politiek vormt de kern van de campagne van Donald Trump en is uiteindelijk ook de reden waarom Hillary Clinton, als belichaming van Washington en de politieke elite, niet tot president wordt gekozen. Donald Trump weet dankzij de nominatie van de Republikeinse partij het onbehagen goed te kanaliseren en maakt emoties los bij een groep burgers die zichzelf achtergesteld voelt ten opzichte van andere groepen burgers²¹⁹. Ten derde, het onbehagen leeft al lang in de Verenigde Staten en de Republikeinse partij is de partij die dit al jaren het beste weet te kanaliseren op lokaal en federaal niveau. Na acht jaar Obama is het ze ook gelukt om een Republikeinse president te kiezen. Het is daarom geen plotselinge oprisping van kortdurende onvrede, maar de verkiezing van Trump is een eindproduct van jarenlange onvrede. Obama zei zelf vlak na de verkiezingen: *“We’ve seen this coming. Donald Trump is not an outlier; he is a culmination, a logical conclusion of the rhetoric and tactics of the Republican Party for the past ten, fifteen, twenty years. What surprised me was the degree to which those tactics and rhetoric completely jumped the rails.”*²²⁰

Andere artikelen geven de overwinning van Trump alternatieve oorzaken. Het zijn de effecten van globalisering, neoliberalisme, van immigratie en van het multiculturalisme waar burgers tegen ageren. Nog voor de verkiezingsuitslag wordt het maatschappelijk onbehagen al geduid als het onbehagen van de witte Amerikaan uit de middenklasse: *‘A lot of Americans were not ready for a mixed-race president. They weren’t ready for gay marriage. They weren’t ready for the wave of legal and illegal immigration that redefined American demographics over the past two or three decades, bringing in lots of non-whites. They weren’t ready - who was? - for the brutal effects of globalization on working- and middle-class Americans or the devastating fallout from the financial crisis. [...] Their [Republican] representatives didn’t stop Obamacare. And their side didn’t “take back America” in 2012 as Fox News and conservative radio personalities led them to believe they would. They feel the culture is running away from them (and they’re mostly right). They lack the power to control their own government.’*²²¹

6.8 Conclusie

Het maatschappelijk onbehagen is in de Verenigde Staten een divers en belangrijk onderwerp van het publieke debat. Het discours toont een land in verval en onzekerheid over de toekomst. In de kranten wordt een sociaaleconomisch onbehagen beschreven dat borrelt in de Amerikaanse samenleving door de financiële crisis en economische ongelijkheid. Daarnaast wordt er sociale onvrede gesignaleerd over de politieke gang van zaken in handen van het establishment. Het maatschappelijk onbehagen is een continu terugkerend fenomeen in de media in de periode 2010-2016. In deze verkenning is een aantal factoren besproken die bijdragen aan het grote, aanwezige gevoel van onbehagen in de Verenigde Staten. De onderstaande tabel geeft een selectie gebeurtenissen weer die de afgelopen jaren relevant waren in het publieke debat over maatschappelijk onbehagen.

Tabel 5: Chronologisch overzicht van relevante nieuwsincidenten

Jaartal	Onderwerp	Krantenkop
2010	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Voorverkiezingen (primaries in jan/feb) ▪ Patient Protection and Affordable Care Act wordt ondertekend op 23/3/2010 ▪ Mid-term verkiezingen (november) ▪ Opkomst Tea Party 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Discontent And Anger Motivate Voters</i>²²² ▪ <i>USA fumes over politics; Poll: Mood similar to shifts in '94, '06</i>²²³ ▪ <i>Why the Dems were hammered</i>²²⁴ ▪ <i>Tea party has nation's attention. Now what?</i>²²⁵

²¹⁸ Benton, J. (2016, november) ‘The forces that drove this election’s media failure are likely to get worse’, *Niemanlab*. Te vinden via: <http://www.niemanlab.org/2016/11/the-forces-that-drove-this-elections-media-failure-are-likely-to-get-worse/>

²¹⁹ Hier was ook veel over te lezen in de Nederlandse media, zoals via: <https://decorrespondent.nl/5549/de-status-quo-heeft-vannacht-verloren-de-revolte-is-het-nieuwe-normaal/1655280261756-768e94b3> en: <http://www.volkskrant.nl/politiek/waarom-het-populisme-zegeviert-in-het-westen~a4412266/>

²²⁰ Remnick, D. (2016, 28 november) ‘Obama reckons with a Trump Presidency’. *The New Yorker*.

²²¹ Edsall, T. (2013, 8 oktober) ‘Anger Can Be Power’. *The New York Times Blogs*.

²²² Terry, D. and K. Fretland (2010, 31 januari) ‘Discontent And Anger Motivate Voters’. *The New York Times*.

²²³ Page, S. (2010, 1 april) ‘USA fumes over politics; Poll: Mood similar to shifts in '94, '06’. *USA TODAY*.

²²⁴ Baker, R. (2010, 3 november) Why the Dems were hammered’. *USA TODAY*.

²²⁵ Gardner, A. (2010, 26 september) ‘Tea party has nation’s attention. Now what?’. *The Washington Post*.

2011	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Arabische lente/Occupy Wall Street ▪ Obama start de terugtrekking van troepen uit Afghanistan ▪ Tea Party blijft groot 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>The global discontent</i>²²⁶ ▪ <i>Tide of war is receding Obama cites progress</i>²²⁷ • <i>Obama and His Discontents</i>²²⁸
2012	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Hervierkiezing Obama ▪ Mitt Romney als Republikeinse presidentskandidaat ▪ Idee 'vroeger was alles beter' komt op 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Romney struggles to find a way to connect with voters</i>²²⁹ ▪ <i>N.H.'s independents ready to turn discontent into action</i>²³⁰ ▪ <i>Longing for the return of happy days</i>²³¹
2013	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Inmenging VS in Syrië ▪ NSA schandaal ▪ Federal government shutdown 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Trans-Atlantic Trade and Its Discontents</i>²³² ▪ <i>Obama's vexing season</i>²³³ ▪ <i>Anger Can Be Power</i>²³⁴
2014	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Thomas Piketty wint aan bekendheid ▪ Mid-term verkiezingen leiden tot Republikeinse meerderheid 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Thomas Piketty and His Critics</i>²³⁵ ▪ <i>Elizabeth Warren says the U.S. economy is rigged. Many conservatives agree.</i>²³⁶
2015	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Het Hooggerechtshof legaliseert het homohuwelijk ▪ Overlijden Freddie Gray & Tamir Rice ▪ Kandidaten melden zich voor presidentsverkiezingen 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>No rest for the candidates in this summer of discontent</i>²³⁷ ▪ <i>What To Do In Baltimore (And Elsewhere)</i>²³⁸ ▪ <i>Seeking President, No Experience Necessary</i>²³⁹
2016	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Presidentsverkiezingen 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Obama reckons with a Trump Presidency</i>²⁴⁰

Een sociaaleconomisch ongenoegen over de staat en toekomst van het land zou leiden tot een nostalgisch verlangen naar het verleden. Het politieke establishment zou volgens veel artikelen het maatschappelijk onbehagen niet vertolken, waardoor de witte arbeidersklasse in het vervallen Amerika zijn stem heeft laten vallen op Donald Trump. Door de opkomst van sociale media is het ontstaan van eigen 'bubbels' versneld, iedereen leeft in eigen wereld met eigen (online) media. De rol van Facebook is hierin ook van groot belang, iedereen ziet alleen de berichten van zijn/haar eigen vrienden en Facebook zorgt ervoor dat je advertenties en artikelen blijft zien die aansluiten bij je eigen voorkeuren. Het kiezen van drie grote nationale kranten in deze verkenning is dus niet zaligmakend, want juist deze kranten bleken het veelal bij het verkeerde eind te hebben. *The New York Times* gaf dat ook toe. Het belang van online media is de laatste paar jaar veel groter geworden, denk bijvoorbeeld aan websites zoals The Huffington Post, Politico.com, BuzzFeed, maar ook Fox News.

Met zijn campagne zou Trump de lagere en witte middenklasse hebben weten te bereiken die zich al langer achtergesteld voelt in de samenleving. En dat is niet alleen economisch, maar ook cultureel en zelfs raciaal. Het verval van Amerika en de angst dat het land wordt overgenomen door andere culturen is volgens de artikelen met name groot onder witte Amerikanen. Het raciaal en cultureel onbehagen lijkt terug te zijn in kern van de Amerikaanse maatschappij.

²²⁶ Ignatius, D. (2011, 16 oktober) 'The global discontent'. *The Washington Post*.

²²⁷ Hall, M. (2011, 23 juni) 'Tide of war receding; Obama cites progress', *USA TODAY*.

²²⁸ Coates, T.N. (2011, 28 juli) 'Obama and His Discontents'. *The New York Times*.

²²⁹ Tumulty, K. & P. Rucker (2012, 18 februari) 'Romney struggles to find a way to connect with voters'. *The Washington Post*.

²³⁰ Somashekar, S. (2012, 7 januari) 'N.H.'s independents ready to turn discontent into action'. *The Washington Post*.

²³¹ Dionne Jr., E. (2012, 13 september) 'Longing for the return of happy days'. *The Washington Post*.

²³² Guttenberg, K.T. (2013, 20 juni) 'Trans-Atlantic Trade and Its Discontents'. *The New York Times*.

²³³ Dionne Jr., E. (2013, 14 november) 'Obama's vexing season'. *The Washington Post*.

²³⁴ Edsall, T. (2013, 8 oktober) 'Anger Can Be Power'. *The New York Times Blogs*.

²³⁵ Edsall, T. (2014, 14 mei) 'Thomas Piketty and His Critics'. *The New York Times*.

²³⁶ Fuller, J. (2014, 27 juni) 'Elizabeth Warren says the U.S. economy is rigged. Many conservatives agree.' *Washington Post*.

²³⁷ Balz, D. (2015, 25 juli) 'No rest for the candidates in this summer of discontent', *The Washington Post*.

²³⁸ Douthat, R. (2015, 30 april) 'What To Do In Baltimore (And Elsewhere)'. *The New York Times Blogs*.

²³⁹ Wehner, P. (2015, 4 oktober) 'Seeking President, No Experience Necessary'. *The New York Times*.

²⁴⁰ Remnick, D. (2016, 28 november) 'Obama reckons with a Trump Presidency'. *The New Yorker*.

7. Het Verenigd Koninkrijk

7.1 Een nieuw parlement met nieuwe plannen

In 2010 vonden er verkiezingen plaats in het Verenigd Koninkrijk. Voor het eerst sinds 1974 resulteerde dit in een 'hung parliament', wat betekent dat er geen partij is met een absolute meerderheid. De *Conservative Party* wint 306 van de in totaal 649 zetels, waarmee ze 20 zetels tekort kwamen voor een meerderheid in 'the house of commons'. De *Labour Party* won 258 zetels en de *Liberal Democrats* 57. In juni wordt het land geschokt door een schietpartij waarbij 12 mensen worden gedood en 25 mensen gewond raken. De taxichauffeur Derrick Bird schiet deze slachtoffers en daarna zichzelf dood. De precieze motieven blijven onduidelijk, maar het onbehagen en discussies over 'gevaarlijke individuen' in de samenleving laaien op. Later in het jaar zijn er grootschalige protesten van studenten in het centrum van Londen tegen de plannen van de nieuwe regering om de instellingstarieven te verhogen en de budgetten voor onderwijs te verlagen. In een mars door Londen lopen 50.000 studenten mee.

7.2 Sociaaleconomisch ongenoegen en protesten met én zonder duidelijk motief

In 2011 stelt de Minister van Financiën George Osborne de verwachte groei van de economie naar beneden bij in de jaarlijkse begroting in verband met een kleinere economische groei dan verwacht. Het 50% belastingtarief voor de hoogste inkomensklassen blijft bestaan, maar er wordt een verlaging van de belasting op brandstoffen aangekondigd. Volgens de kranten zorgt dit voor onbehagen onder groepen burgers die denken dat door deze hoge belastingtarieven de concurrentiepositie onder druk komt te staan. Later dat jaar wordt bekend gemaakt dat er gekort gaat worden op de pensioenen en dat 8 miljoen Britten langer door moeten werken dan eerder aangekondigd.²⁴¹ Naar aanleiding van dit nieuws ontstaan er meerdere protesten en stakingen in het land. Aan het eind van het jaar verschijnt er een artikel in *The Guardian* met als titel: "*Recession, cuts and strikes aside, we are a happy lot: official survey finds most Britons satisfied with life. Joy of family outweighs fear of economic crisis*". David Cameron voert een onderzoek uit om beter te bekijken hoe het met het land gesteld is door niet alleen naar het bruto binnenlands product te kijken, maar ook of Britten tevreden zijn met hun leven.²⁴² Deze survey werd gezien als een manier om een tegenhanger te creëren tegen het vaak sociaaleconomisch getinte onbehagen in de samenleving.

In 2011 breken er grootschalige rellen uit in verschillende steden van het Verenigd Koninkrijk. Dit zorgt voor de drukste dag op de website van de *BBC* allertijden, ruim 15,9 Britten zoeken op de website naar beelden en informatie over de rellen. Verschillende winkels worden in brand gezet en extra politieagenten worden in Londen ingezet. De minister-president komt vervroegd terug van zijn vakantie om de onrust te bespreken. Er wordt gesproken over 'copy cat criminal activity', waarbij mensen elkaar en beelden in de media kopiëren.²⁴³ Onduidelijk blijft wat precies de aanleiding is voor de protesten. *The Guardian* schrijft hierover het volgende: "*At the beginning of August, in a fit collective pathology, thousands of young people across Britain took to the streets and started breaking into shops, stealing and confronting the police. What triggered this is a mystery. But whatever it was, it wasn't politics, poverty, alienations or despair. That would be making excuses for bad behavior and imply a humanity to which the rioters had no right. For the riots were not the work of mostly disaffected teenagers but a "feral, uneducated underclass", who somehow managed to outwit the police for the best part of a week using new technology. Venal, entitled and irresponsible, they adhered to values entirely unfamiliar to the British political establishment.*"²⁴⁴ Er heerst verdeeldheid in het debat en de analyse over de oorzaak van de rellen. Sommigen spreken over 'gangs' in de verschillende steden die van zich willen laten horen, anderen koppelen de onrust in de steden aan een sociaaleconomisch onbehagen onder verschillende bevolkingsgroepen.

²⁴¹ Redactie (2011, 30 november). 'Autumn statements: benefits: 975m bite on credits and more years at work for eight million'. *The Guardian*.

²⁴² Ramesh, R. (2011, 2 december) 'Recession, cuts and strikes aside, we are a happy lot: official survey finds most Britons satisfied with life Joy of family outweighs fear of economic crisis'. *The Guardian*.

²⁴³ <http://www.bbc.co.uk/news/magazine-16089232>

²⁴⁴ Younge, G. (2011, 5 december). 'Indifferent elites, economic hardship and police brutality - all reasons to riot: This summer's social unrest was destructive and incoherent but, as our study shows, it was still a form of protest'. *The Guardian*.

Toch laaien opnieuw de discussies op rondom de bezuinigen in de publieke sector. Geschat wordt dat in 2012 400.000 ambtenaren in staking gingen tegen forse bezuinigingen in de publieke sector en de verhoging van de pensioenleeftijd naar 67.²⁴⁵ David Cameron belooft economische groei en vooruitgang aan de Britse bevolking. Een groot onderzoek – genaamd ‘Leveson’ - naar de relaties tussen de pers, de politiek en de overheid doet het vertrouwen in de politieke elite geen goed. Er wordt stevige kritiek geuit op de manier waarop de pers met gevoelige politieke informatie omgaat. In de media verschijnen verschillende artikelen, waaronder een in de *Daily Mirror* met als titel: “*Politics can be the only answer to end discontent*”.²⁴⁶ Hierin komt naar voren dat Britten zich vaak niet meer gehoord voelen door de politiek. Hoge werkloosheid, sociale uitsluiting, slechte huizen, deprivatisering en een slecht onderwijssysteem zijn problemen waar een deel van de bevolking onder lijdt. Verschillende media geven aan dat het tijd is om deze problemen van burgers onder ogen te zien.

Toch houden de bezuinigingen aan. In 2015 ontstaan er om die reden verschillende grootschalige protesten. In november 2015 worden grote bezuinigen aangekondigd onder het mom van “*doing a lot more with a lot less*”.²⁴⁷ George Osborne – Minister van Financiën - kondigt een bezuiniging van 50% aan over het komende decennium. De kranten spreken over een te verwachten ‘winter of discontent’ met vele stakingen. Er ontstaat opnieuw onvrede over de forse bezuinigingen, dit keer in de zorg sector. 100.000 artsen gaan op 20 november in staking.²⁴⁸

7.3 Verdeeldheid binnen het koninkrijk

Begin 2013 stelt minister-president David Cameron voor om een referendum te organiseren over het lidmaatschap van het Verenigd Koninkrijk aan de Europese Unie. Dit naar aanleiding van het onbehagen en de kritiek in de samenleving op het lidmaatschap en de invloed van Europa op het binnenlandse beleid. Op 18 april 2013 verscheen er een artikel in de *Daily Mirror* met de titel “*Summer of discontent*”.²⁴⁹ Er zou een zomer met veel ontevredenheid aankomen als de overheid ambtenaren zou korten op hun salaris en de pensioenleeftijd daadwerkelijk zou verhogen tot 67 jaar. De sfeer in het Verenigd Koninkrijk wordt vergeleken met de winter van 1978, waarin een economische crisis en verstoorde industriële verhoudingen de boventoon voerden. Dit leidde destijds tot de overwinning van Margaret Thatcher.

Artikelen in de Britse kranten over de economie van Frankrijk zijn aanleiding om de eigen verhoudingen tot Europa te herzien. *The Daily Telegraph* opent een artikel met “*a stagnant economy, a weak president and a jump in car burnings are all signs of a looming crisis in France that is treating to drive the Eurozone’s problems to a higher plane, according to Michael Hintze*”.²⁵⁰ Hintze is een billionaire en eigenaar van het grootste hedge fund in Londen. Hiermee wordt de discussie aangewakkerd over de voor- en nadelen van Europa voor het eigen land. In 2014 stemmen de Schotten tegen onafhankelijkheid: 55% kiest ervoor deel te blijven uitmaken van het Verenigd Koninkrijk en 45% stemt voor onafhankelijkheid. Verschillende kranten spreken over een groeiende verdeeldheid onder de Britse bevolking. Naar David Cameron wordt gekeken om te gaan staan voor de eenheid in het land.²⁵¹ Discussies over nationale soevereiniteit, “*the loss of identity*” en de “*unity against EU*” worden steeds sterker.²⁵²

Na aanhoudende kritiek kondigt de minister-president begin 2016 aan dat een referendum over de voortzetting van het lidmaatschap van het Verenigd Koninkrijk in de Europese Unie gepland wordt. Cameron belooft dat het referendum bindend zal zijn ongeacht de uitslag. De Britten stemmen uiteindelijk tegen de voortzetting van het lidmaatschap. Hiermee is de ‘Brexit’ definitief geworden. Er is een opkomstpercentrage van 72%, met 51,9% voor de beëindiging van het lidmaatschap en 48,1% tegen. De ‘nee’ stemmers (zij die het lidmaatschap willen beëindigen) hebben het gevoel dat het steeds

²⁴⁵ Ellis, M. (2012, 11 mei). ‘Summer of discontent; prisons, the NHS and colleges hit as join strike on pensions’. *Daily Mirror*.

²⁴⁶ Hutchinson, B. (2012, 17 december). ‘Politics can be the only answer to end discontent’. *Daily Mirror*.

²⁴⁷ Dudman, J. (2015, 25 november). Central government and the spending review: ‘doing a lot more with a lot less’. *The Guardian*.

²⁴⁸ Redactie (2015, 20 november) ‘100.000 operations face the axe during strike; Hunt urges doctors to come back to negotiating table’. *The Daily Telegraph*.

²⁴⁹ Austin, M. (2013, 18 april). ‘Summer of discontent’. *Daily Mirror*.

²⁵⁰ The Daily Telegraph (2013, 17 mei). ‘Rise in vehicle arson ‘points to French crisis’.

²⁵¹ The Daily Telegraph (2014, 29 april). ‘Cameron must set himself against the spirit of the age; as others try to split the country and society apart, the PM needs to stand for unity’.

²⁵² The Guardian (2014, 29 april). ‘EU’s enemies from left and right high wave of discontent: EU braced for an influx of rebels after may elections: anti-Brussels Parties: the big vote’.

slechter met het Verenigd Koninkrijk gaat en dat de Europese Unie hier sterk aan bijdraagt. In beide kampen ontstaat onbehagen en onrust over de daadwerkelijke consequenties van de 'Brexit' voor het Verenigd Koninkrijk. Minister-president David Cameron stapt op als minister-president omdat het volgens hem tijd is voor 'fresh leadership'. Op 3 november 2016 verschijnt er een artikel in *The Guardian* dat verwijst naar de verdeeldheid binnen het Verenigd Koninkrijk.²⁵³ Voormalig minister-president Gordon Brown geeft aan dat het Verenigd Koninkrijk moet streven naar een sterker federaal bestel om te voorkomen dat het onbehagen onder burgers omslaat in woede.

7.4 Externe dreigingen en Europees onbehagen

Om massamigratie te voorkomen worden in 2014 de rechten van Roemenen en Bulgaren - die in 2007 bij de Europese Unie zijn gekomen - in het Verenigd Koninkrijk aangescherpt. In mei 2014 blijkt bij lokale en Europese verkiezingen dat de steun voor de anti-EU partij *UK Independence Party* (Ukip) sterk is gegroeid. Zij winnen 27% van de stemmen in de Europese verkiezingen. De media waarschuwen de *Labour Party* dat zij door elitaire kandidaten verkiesbaar te stellen ruimte creëren voor Ukip. De 'left behind voter' - de burger die het steeds slechter krijgt - zou zich niet langer vertegenwoordigd voelen door deze elitaire groep en wordt tegelijkertijd zelf steeds mondiger, aldus verschillende media.²⁵⁴ De leiders van de politieke partijen 'kennen' het volk niet meer. De verkiezingen in 2015 worden gewonnen door de conservatieve partij, waar David Cameron voorman van is. Opvallend is dat de Ukip veel stemmen krijgt.

In september 2015 verschijnen er stukken in de media over het sluiten van een station in Hongarije voor treinen met vluchtelingen naar Oostenrijk en Duitsland omdat zij niet zijn gecontroleerd op een visum.²⁵⁵ Er worden vragen gesteld over de werking en de veiligheid van het Europees vluchtelingenbeleid. Dit zorgt voor onbehagen onder veel Britten over het lidmaatschap aan de Europese Unie waarin veel verdeeldheid heerst tussen landen en waarbij de grenzen lijken te lekken. Op 13 september lopen tienduizenden mensen mee in een mars door de straten van Londen om te laten zien dat zij solidair zijn met de vluchtelingen.²⁵⁶ Zij vinden dat het Verenigd Koninkrijk te weinig vluchtelingen opneemt. In november 2015 arriveren de eerste 1000 Syriërs in Schotland. Nicola Sturgeon (de eerste minister van Schotland) roept de bevolking op om vooroordelen en intolerantie af te wijzen: "*there is no place for bigotry and prejudice in Scotland and government is clear that any form of hate crime is totally unacceptable and will not be tolerated in the 21st century Scotland. We need to show we are a country of 'compassion and acceptance'*".²⁵⁷ De onrust rondom de komst van de vluchtelingen komt voornamelijk voort uit het feit dat de Schotse politie naar buiten heeft gebracht dat één van de terroristen die in Parijs bij de aanslagen betrokken was, als Syrische vluchteling Frankrijk binnen is gekomen. David Cameron heeft beloofd 20.000 vluchtelingen over de komende vijf jaar op te nemen.

D afbeelding van het aangespoelde lichaam van een 3-jarige Syrische vluchteling maakt veel los in het Verenigd Koninkrijk. Naar aanleiding van dit beeld geeft *The Guardian* aan dat Duitsland vooral 'compassie' heeft getoond met de ontwikkelingen in Syrië, "*by contrast to the response of the British media that has been characterized by fear rather than compassion*".²⁵⁸ De discussies over de vluchtelingenstroom verlopen in het Duitsland heel anders dan in het Verenigd Koninkrijk is de perceptie in de media. Eind 2015 wakkeren de discussies over het Verenigd Koninkrijk in de Europese Unie opnieuw sterk aan. *The Daily Telegraph* geeft aan dat het onbehagen hierover niet langer genegeerd mag worden: "*There has been much discontent over British membership of the EU for many years, which has hardened and grown as politicians ignored it*".²⁵⁹

²⁵³ <https://www.theguardian.com/politics/2016/nov/03/uk-needs-further-devolution-to-prevent-brexit-anger-says-gordon-brown>

²⁵⁴ Ford, R. & M. Goodwin (2014, 1 april) 'Labour beware: how elite candidates create an opening for Ukip'. *The Guardian*.

²⁵⁵ Nolan, D. & K. Connolly (2015, 2 september) 'Hungary closes main Budapest station to refugees; Move follows chaotic scenes after thousands of people were allowed on to trains for Austria and Germany without via checks'. *The Guardian*.

²⁵⁶ Khomami, N. & C. Johnston (2015, 13 september). 'Thousands join solidarity with refugees rally in London; Jeremy Corbyn joins marchers in Parliament Square hours after being voted Labour leader'. *The Guardian*.

²⁵⁷ *The Daily Telegraph* (2016, 17 november). 'Sturgeon pleads for compassion after protests over arrival of Syrian refugees'.

²⁵⁸ Weaver, M. (2015, 7 september) 'Refugee crisis: crisis: what can you do to help?; From donating to a charity to volunteering - here is a guide to some of the practical ways that individuals can contribute'. *The Guardian*.

²⁵⁹ *The Daily Telegraph* (2015, 1 april). 'Voters will not stand for continued EU membership without a reference; letters to the editor'.

Na oudjaarnacht 2015/2016 in Keulen en het ontruimen van vluchtelingenkampen in Calais nemen de discussies in het Verenigd Koninkrijk over het opnemen van vluchtelingen en de integratie in de samenleving.²⁶⁰ Een artikel in *The Guardian* beschrijft het aanscherpen van het asielsebeleid in Zweden – een land dat voorheen tolerant was naar vluchtelingen. Dit scherpt opnieuw de discussies in het Verenigd Koninkrijk aan.²⁶¹ In de media heerst veel verdeeldheid over de komst van de vluchtelingen. *The Guardian* plaatst op 1 maart 2016 een artikel met de volgende kop: *'Nato commender: Isis 'spreading like cancer' among refugees; Philip Breedlove says refugees are 'masking the movement' of terrorists, but human right groups disagree: 'we are talking about needles in haystacks'*.²⁶²

Discussies ontstaan over hoe de Britse overheid onderscheid kan maken tussen criminelen, terroristen, gelukzoekers en vluchtelingen. Onder burgers heersen gemixte gevoelens van medeleven en angst voor vergelijkbare situaties als in Parijs en Keulen.²⁶³ In juni organiseerde een van de grootste campagneorganisaties van het Verenigd Koninkrijk een convoy naar Calais om solidariteit met de vluchtelingen te tonen.²⁶⁴ Honderden auto's reden mee vanuit het Verenigd Koninkrijk via de tunnel naar Calais.²⁶⁵

7.5 Conclusie

In de afgelopen vijf jaar is er veel gebeurd in het Verenigd Koninkrijk. Het publieke debat over maatschappelijk onbehagen kent meerdere sentimenten. In 2013 werd er gesproken over 'the summer of discontent' en in 2015 kwam de term 'winter of discontent' vaak in de media naar voren. Er worden verschillende redenen aangewezen voor deze onvrede. Ten eerste zijn er grote bezuinigen in de publieke sector doorgevoerd waarbij ambtenaren in hun salaris zijn gekort en zijn in beide jaren honderdduizenden ambtenaren om die reden gaan staken. Daarnaast stond de 'elitaire' politiek vaak ter discussie. Het volk zou zich niet meer gehoord voelen door de politiek. Ook is er een verdeeldheid in het 'Verenigd' Koninkrijk zelf. Ondanks het feit dat de Schotten tegen hun onafhankelijkheid hebben gestemd, bestaat er nog steeds veel onrust over. Een ander thema dat het publieke debat over maatschappelijk onbehagen aanraakt zijn de gemengde gevoelens over de komst van vluchtelingen. Er zijn protestmarsen vóór en tégen de komst van vluchtelingen. In de onderstaande tabel staat een selectie gebeurtenissen die de afgelopen jaren relevant waren in het publieke debat over maatschappelijk onbehagen.

Tabel 6: Chronologisch overzicht van relevante nieuwsincidenten

Jaar	Gebeurtenis	Krantenkoppen
2010	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Verkiezing van een 'hung parliament' ▪ Protesten tegen de plannen van de nieuwe regering 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Britain wakes up to a hung Parliament</i>²⁶⁶ ▪ <i>Tuition fees protest violence 'unacceptable', says PM</i>²⁶⁷
2011	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 'Copy cat criminal activity' ▪ Grootschalige protesten ▪ Survey als tegenhanger van het onbehagen 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Rioting in London sparked 'copycat' behaviour</i>²⁶⁸ ▪ <i>Recession, cuts and strikes aside, we are a happy lot: official survey finds most Britons satisfied with life Joy of family outweighs fear of economic crisis</i>²⁶⁹
2012	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 400.000 ambtenaren in protest 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>400,000 set for pensions protest</i>²⁷⁰

²⁶⁰ Yuhas, A. (2016, 1 maart) 'Nato commender: Isis 'spreading like cancer' among refugees; Philip Breedlove says refugees are 'masking the movement' of terrorists, but human right groups disagree: 'we are talking about needles in haystacks'. *The Guardian*.

²⁶¹ Stevens, T. (2016, 8 februari) "Mix of positive feelings and frustration": readers on refugees and the mood in Sweden; one month after Sweden tightened border controls, we asked you about the political mood and your experiences with refugees'. *The Guardian*.

²⁶² Yuhas, A. (2016, 1 maart) 'Nato commender: Isis 'spreading like cancer' among refugees; Philip Breedlove says refugees are 'masking the movement' of terrorists, but human right groups disagree: 'we are talking about needles in haystacks'. *The Guardian*.

²⁶³ The Daily Telegraph (2016, 17 november) 'Sturgeon pleads for compassion after protests over arrival of Syrian refugees'.

²⁶⁴ www.convoytoocalais.org

²⁶⁵ Fairbairn, S. et al. (2016, 13 juni). 'Convoy to Calais will be a show of solidarity with refugees'. *The Guardian*

²⁶⁶ Naughton, P. & R. Watson (2010, 7 mei) 'Britain wakes up to a hung Parliament'. *The Times*.

²⁶⁷ BBC (2010, 11 November). 'Tuition fees protest violence 'unacceptable', says PM'.

²⁶⁸ The Independent (2011, 14 november) 'Rioting in London sparked 'copycat' behaviour'.

²⁶⁹ The Guardian (2011, 2 december) 'Recession, cuts and strikes aside, we are a happy lot: official survey finds most Britons satisfied with life Joy of family outweighs fear of economic crisis'.

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Kritiek op de elite die niet de belangen van de bevolking vertegenwoordigt 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Politics can be the only answer to end discontent</i>²⁷¹
2013	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Discussies over het Europese lidmaatschap starten 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Summer of discontent</i>²⁷²
2014	<ul style="list-style-type: none"> ▪ De Schotten stemmen tegen onafhankelijkheid 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Cameron must set himself against the spirit of the age; as others try to split the country and society apart, the PM needs to stand for unity</i>²⁷³
2015	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Grote bezuinigingen aangekondigd: 50% in 10 jaar ▪ Protestmarsen voor en tegen de komst van vluchtelingen 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Central government and the spending review: 'doing a lot more with a lot less'</i>²⁷⁴ ▪ <i>Expect a winter of public service discontent</i>²⁷⁵ <i>Sturgeon pleads for compassion after protests over arrival of Syrian refugees</i>²⁷⁶
2016	<ul style="list-style-type: none"> ▪ De Britten stemmen om uit de Europese Unie te stappen ▪ Verdeeldheid over het opvangen van vluchtelingen 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>UK voted for Brexit – but is there a way back?</i>²⁷⁷ ▪ <i>Nato commender: Isis 'spreading like cancer' among refugees; Philip Breedlove says refugees are 'masking the movement' of terrorists, but human right groups disagree: 'we are talking about needles in haystacks'</i>²⁷⁸

Het maatschappelijk onbehagen richt zich in het publieke debat op de politieke elite. De kritiek is dat zij niet meer bezig lijkt te zijn met de problemen van de burgers. Burgers zouden zich niet meer gehoord voelen. Dit geldt ook voor het denken over de Europese Unie, die niet de belangen van de burgers van het Verenigd Koninkrijk behartigt, maar wel een grote invloed heeft op het binnenlandse beleid. Het vluchtelingenvraagstuk wordt in het debat verbonden aan het lidmaatschap van de Europese Unie. Het referendum over het lidmaatschap van het Verenigd Koninkrijk aan de Europese Unie dat resulteerde in de 'Brexit' wordt door velen gezien als een stem tegen de politieke elite in het Verenigd Koninkrijk en de Europese Unie. Ten slotte is er ook binnen het Verenigd Koninkrijk veel verdeeldheid. Ondanks dat de Schotten in 2014 tegen hun onafhankelijkheid stemden, blijft de onvrede over het bestuur in het Koninkrijk bestaan. Dit telt op tot een gevoel van verlies van de sterke economische en politieke positie van het Verenigd Koninkrijk in de wereld.

²⁷⁰ The Independent (2012, 7 mei) '400,000 set for pensions protest'.

²⁷¹ Hutchinson, B. (2012, 17 december) 'Politics can be the only answer to end discontent'. *Daily Mirror*.

²⁷² Ellis, M. (2012, 11 mei) 'Summer of discontent; prisons, the NHS and colleges hit as join strike on pensions'. *Daily Mirror*.

²⁷³ The Daily Telegraph (2014, 29 april) 'Cameron must set himself against the spirit of the age; as others try to split the country and society apart, the PM needs to stand for unity'.

²⁷⁴ Dudman, J. (2015, 25 november). Central government and the spending review: 'doing a lot more with a lot less'. *The Guardian*.

²⁷⁵ Dudman, J. (2015, 15 december) 'Expect a winter of public service discontent'. *The Guardian*.

²⁷⁶ The Daily Telegraph (2016, 17 november) 'Sturgeon pleads for compassion after protests over arrival of Syrian refugees'.

²⁷⁷ Wintour, P. (2016, 29 juni) 'UK voted for Brexit – but is there a way back'. *The Guardian*.

²⁷⁸ Yuhas, A. (2016, 1 maart) 'Nato commender: Isis 'spreading like cancer' among refugees; Philip Breedlove says refugees are 'masking the movement' of terrorists, but human right groups disagree: 'we are talking about needles in haystacks'. *The Guardian*.

8. Conclusie

8.1 Inleiding

In deze verkenning hebben we het debat over maatschappelijk onbehagen in diverse buitenlandse kranten geanalyseerd. De verkenning betreft zes landen: België (Vlaanderen), Denemarken, Duitsland, Frankrijk, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk. Met deze verkenning beogen we een voorlopig antwoord te geven op de vraag of maatschappelijk onbehagen zich ook voordoet in andere landen en zo ja, hoe dat onbehagen dan wordt geïdentificeerd. Zoals gesteld in de inleiding omschrijven we maatschappelijk onbehagen als een latent gevoel van onzekerheid, ontevredenheid en ongenoegen. Het is een onaangenaam gevoel van machteloosheid ten aanzien van maatschappelijke ontwikkelingen. Volgens Elchardus²⁷⁹ en Steenvoorden²⁸⁰ bestaat er een wijdverbreid geloof dat de samenleving in een onbeheersbare negatieve spiraal zit. Het is een individuele houding van bezorgdheid en ongerustheid, een pessimistisch gevoel van structurele achteruitgang. Elchardus noemt het *declinisme*, Steenvoorden duidt het fenomeen met *maatschappelijk pessimisme*. Paul Schnabel omschreef in 2011 een pessimistische sentiment over Nederland met de woorden: 'Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht'.²⁸¹

Maatschappelijk onbehagen komt in vele verschijningen voor waar uiteenlopende oorzaken voor worden aangewezen. De verhalen die circuleren in de media van de zes verkende landen schetsen het beeld van een wijdverbreid geloof van een samenleving in verval. Dit ondersteunt de conclusie van Steenvoorden²⁸² over maatschappelijk onbehagen als zijnde een universeel concept dat overal en op elk moment in de geschiedenis kan worden aangetroffen zonder specificatie waar de verslechtering betrekking op heeft. Een belangrijke rol is weggelegd voor taal. Taal schept de wereld waarin we leven en denken. We verwoorden niet alleen onze waarnemingen, het geeft de wereld eveneens vorm. Taal is performatief: "wat we zeggen zien we ook"²⁸³. Er is een aantal overkoepelende thema's en sentimenten die het discours over maatschappelijk onbehagen kenmerken. Dit zijn niet alleen onderbuikgevoelens in de samenleving, maar ook ingrijpende verliezen in het persoonlijke leven als gevolg van mondiale ontwikkelingen. In de onderstaande tabel staat een selectie (vertalingen van) uitdrukkingen die weergeven hoe commentatoren pogen om een verbinding tussen gevoel en wereld in woorden te vangen. Het zijn uitdrukkingen die maatschappelijk onbehagen, gebeurtenissen en waarnemingen in de praktijk met elkaar verbinden in taal. De tabel geeft zowel vergelijkbare uitdrukkingen als taal en motieven die specifiek zijn voor landen, die eigen zijn aan het discours over onbehagen in het betreffende land.

Tabel 7: Overzicht van uitdrukkingen in het publieke debat over maatschappelijk onbehagen

Land	Uitdrukking
België (Vlaanderen)	<ul style="list-style-type: none">▪ <i>De modale Vlaming</i>▪ <i>De bange blanke man</i>▪ <i>De rechtse misnoegde randbewoner</i>▪ <i>Snoeien om te groeien</i>▪ <i>De hete herfst</i>
Denemarken	<ul style="list-style-type: none">▪ <i>De periferie</i>▪ <i>Leed van de politiek</i>▪ <i>Het moment van de ontevredenen</i>
Duitsland	<ul style="list-style-type: none">▪ <i>Casino kapitalisme</i>▪ <i>De woedende burger</i>▪ <i>De angstige burger</i>▪ <i>Politieke somberheid</i>

²⁷⁹ Elchardus, M. (2015) *Voorbij het narratief van neergang*. Leuven: LannooCampus.

²⁸⁰ Steenvoorden, E. (2016). *Societal Pessimism: A Study of its Conceptualization, Causes, Correlates and Consequences*. Amsterdam: Netherlands Institute for Social Research | University of Amsterdam.

²⁸¹ Schnabel, P. (2011) 'Van traditioneel progressief naar modern conservatief'. In: P. Dekker & J. den Ridder (red.) *Stemming onbestemd*, pp. 17-25. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

²⁸² Steenvoorden, E. (2016). *Societal Pessimism: A Study of its Conceptualization, Causes, Correlates and Consequences*. Amsterdam: Netherlands Institute for Social Research | University of Amsterdam.

²⁸³ Martijn van der Steen (2016) *Tijdig bestuur: Strategisch omgaan met voorspelbare verrassingen*. Den Haag: EUR & NSOB. pp.11.

Frankrijk	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Verkiezingsbeving</i> ▪ <i>Sociale malaise</i> ▪ <i>Doffe woede</i> ▪ <i>De onzichtbare Fransman</i> ▪ <i>'Ontdemonisering'</i>
Verenigde Staten	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Teloorgang van 'The American Dream'</i> ▪ <i>De witte Amerikaanse arbeiders- en middenklasse</i> ▪ <i>Nostalgische hang naar vroeger</i> ▪ <i>De mondiale lente van onbehagen</i>
Verenigd Koninkrijk	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>De achtergebleven kiezer</i> ▪ <i>Verlies van nationale identiteit</i> ▪ <i>Veel meer doen met veel minder</i> ▪ <i>De zomer van onbehagen</i> ▪ <i>De winter van onbehagen</i>

8.2 Omnipresent en interdependent thema

Maatschappelijk onbehagen is een *omnipresent* thema. Onze analyse van berichten in de media laat zien dat het in alle door ons bekeken landen een thema is. Bovendien valt op dat de berichtgeving in verschillende landen niet los te zien is van elkaar. Of, om preciezer te zijn, grote gebeurtenissen in specifieke landen hebben betekenis voor de analyse en het debat over onbehagen in andere landen. De discoursen zijn met elkaar verbonden. Aanslagen in Frankrijk worden ook in andere landen besproken met de vraag of het daar ook zou kunnen gebeuren. De uitslagen van referenda en verkiezingen worden niet alleen geanalyseerd op hun directe betekenis voor het land zelf en voor andere landen (zoals de Brexit en de overwinning van Trump), maar ook op de afgeleide betekenis die ze hebben voor het onbehagen en vooral het stemgedrag van mensen in andere landen – andermaal vanuit de vraag of het 'hier ook zou kunnen gebeuren'. Ook krijgen bewegingen die in een bepaald land beginnen in andere landen navolging en leiden zo ook daar weer tot analyse van de betekenis van die beweging voor het onbehagen. Zo is de Occupy beweging die in de Verenigde Staten begon in vele landen in en na 2011 een thema geweest en heeft Pegida dat in Duitsland is ontstaan in 2015 daarna navolging gekregen in andere landen.

De landen in ons onderzoek vertonen dus *interdependentie* in het discours over en de uiting van maatschappelijk onbehagen. In het Belgische discours werd het onbehagen beschreven als een mist dat boven Europa hangt, ook voor België. Wat opvalt is dat de onderlinge verbondenheid van incidenten en sentimenten tussen landen niet alleen reden tot reflectie van binnenlands beleid en politiek betekent voor politici en opiniemakers, maar het biedt ook legitimatie om veranderingen door te voeren. Ontwikkelingen en voorvallen in het buitenland worden door burgers, politici en opiniemakers aangegrepen om het eigen beleid te herzien en tot verandering te komen. De kernramp van Fukushima in Japan leidde in Duitsland tot grootschalige protesten en uiteindelijk het einde van het atoombeleid. Zo kan een eruptie elders - in dit geval van een aardbeving, maar in potentie ook van sociale onvrede - een disruptief effect hebben op het binnenlands beleid. Het gevolg van de interdependentie is een *echokamer* waarin hetzelfde geluid weerkaatst en doorklinkt. Het geluid in het ene land wordt gehoord, herhaald in een ander land en vervolgens weer gehoord in het ene land, enzovoort. De interdependentie en omnipresentie van maatschappelijk onbehagen vormt daarom mede het geloof dat de samenleving in een negatieve spiraal terecht is gekomen.

8.3 Dezelfde, maar ook andere motieven

In de analyse van het onbehagen valt op dat er op hoofdlijnen twee motieven zijn die in alle landen terugkomen in het discours over maatschappelijk onbehagen: sociaaleconomische en sociaal-culturele motieven. In elk van de landen worden ze anders uitgedrukt en met andere woorden benoemd, maar ze geven steeds uitdrukking aan dezelfde twee motieven. De sociaaleconomische motieven hebben betrekking op het *ongenoegen* van mensen met de ontwikkeling van hun eigen levenssituatie als gevolg van onder andere de economische crisis, die leidde tot forse bezuinigen en tot een minder rooskleurig, economisch beeld voor henzelf en voor hun kinderen in de toekomst. Die worden versterkt door het gegeven dat er in dezelfde periode wel miljarden beschikbaar kwamen voor bijvoorbeeld het redden van banken en voor de opvang van vluchtelingen of omdat er intussen wel doorgaande arbeidsmigratie was. De sociaaleconomische motieven raken zo verbonden met de sociaal-culturele motieven, waarbij het gaat om *angst* die voortkomt uit onveilige gevoelens door terrorisme, maar vooral ook om angst die voortkomt uit het gevoel dat de eigen cultuur, de herkenbaarheid van

het eigen land verloren gaat. Het is het gevoel je niet meer thuis te voelen in je huis, dat je als je *eigen* huis beschouwt. Een pessimistische houding is dus zichtbaar aanwezig. Ook hier zien we verschillen tussen landen, terwijl ze wel een generiek patroon van sociaal-culturele motieven laten zien.

8.4 Omslag in tijd

Naar aanleiding van beschreven externe bedreigingen - in de vorm van een vluchtelingen crisis en het terrorisme - nemen in alle zes landen de sociaal-culturele motieven de overhand in het publieke debat over maatschappelijk onbehagen. Ging het rond 2010 nog vooral om ontevredenheid en ongenoegen, anno 2016 gaat het meer over angst als dominante emotie onder het maatschappelijk onbehagen. De omslag van ongenoegen en boosheid over economisch falen naar angst en onbehagen is markant in verschillende discoursen aanwezig. Vanaf begin 2015 verschuift het discours van de sociaaleconomische, naar de sociaal-culturele kant, van boosheid naar angst. Daarin hebben terroristische aanslagen en de vluchtelingen crisis een significante rol gespeeld. Opvallend is verder dat in 2016 in verschillende landen het discours over onbehagen raciaal is geworden. Het gaat nadrukkelijker over de witte onder- en middenklasse en in Amerika zelfs over het onbehagen van de witte man of hij nog wel zijn land bestuurt, of het nog wel zijn land is. Tegelijkertijd is het niet alleen een omslag. Een omslag veronderstelt dat het verleden klaar is en dat er daarna iets nieuws komt. In de verschillende landen worden perioden van onvrede geduid met de seizoenen: de hete herfst in België van 2014, de lente van mondiaal onbehagen in 2011 in de Verenigde Staten en de zomer en winter van onvrede in het Verenigd Koninkrijk. Alle *jaargetijden* zijn voorbij gekomen. Deze kwalificatie maakt onbehagen een op tijd begrensd en afgerond geheel. Alsof het onbehagen afgebakend is in de tijd en op een bepaalde thematiek.

8.5 Populisme tolk van het onbehagen

Er is ook een omslag in de politiek zichtbaar in de landen die we hebben onderzocht. Rechtspopulistische partijen zijn de afgelopen jaren snel gegroeid, terwijl het vertrouwen in de politiek gevestigde orde is verminderd. In generieke zin is er in alle verkende landen ontevredenheid over wat de politiek heeft opgeleverd. De landen hebben te maken gehad met politieke crisis en/of een groeiend wantrouwen tegenover de politiek. In de zes landen werd politiek onbehagen gesignaleerd, verschillende peilingen hebben een erosie van – dan wel gebrek aan – politiek vertrouwen geconstateerd. Diepterecords in het vertrouwen jegens het politieke bestuur worden onder andere gebroken in België, Denemarken, de Verenigde Staten en Frankrijk. Het discours beschrijft een kloof tussen de heersende politiek-bestuurlijke elite en de burger. Het onbehagen komt ook voort uit een berusting dat er van de zittende politiek niets te verwachten is om de problemen op te lossen. Dat geldt zowel voor de rechter- als de linkerkant van het politieke spectrum die elkaar in harde taal beschuldigen. Diegenen die beschouwd worden wel het maatschappelijk onbehagen over te brengen of te incorporeren zijn de populistische partijen. In verschillende landen wordt er geschreven dat elite en populistten elkaar verwijten maken, elkaar beschuldigen aanjager te zijn van het maatschappelijk onbehagen. Populistische partijen gedijen goed bij het huidige onbehagen. De *afkeer van de politieke elite* uit zich in een groeiend rechtspopulisme. In Duitsland sprak de media van een ‘verkiezingsbeving’, terwijl in Denemarken werd gesproken van ‘het moment van de ontevredenen’. Het populisme wil het verval van de naties omdraaien in vooruitgang. Opvallend is de afwezigheid van een groeiend populisme in België, hoewel de N-VA het populistische discours wel incorporeert.

8.6 De periferie

Paul Schnabel omschreef in 2011 een collectief sentiment in Nederland: ‘Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’.²⁸⁴ Deze stemming komt volgens hem voort uit “*veel politiek ongenoegen en maatschappelijk onbehagen bij een onveranderd hoog niveau van persoonlijk geluk en een over het geheel genomen behoorlijke verhoging van het welvaartsniveau*”²⁸⁵. Een pessimistische houding tegenover de ontwikkeling van de samenleving is dus zichtbaar, maar tegelijkertijd wordt er gesproken over precare leefomstandigheden. Uit onze verkenning van het publieke debat in zes landen met een vergelijkbaar welvaartsniveau komt niet alleen een beeld van maatschappelijke teloorgang naar voren, maar ook dat grote delen van de bevolking persoonlijk verlies ervaren als gevolg van externe dreigingen. In onze analyse komen we één onderliggende verklarende laag tegen voor het ontstaan van het maatschappelijk onbehagen die we nagenoeg alle bestudeerde landen aantreffen. Een groep mensen in de samenleving voelt zich niet gezien, niet gehoord en achtergelaten. De groep vormt een stille meerderheid. Ze zouden zich achtergesteld voelen, onbegrepen door de politieke elite en angstig voor mondiale dreigingen. Het is een groep die zich niet makkelijk laat peilen, zoals bleek uit een

²⁸⁴ Schnabel, P. (2011) Van traditioneel progressief naar modern conservatief. In: P. Dekker & J. den Ridder (red.) *Stemming onbestemd*, pp. 17-25. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

²⁸⁵ Idem.

aantal verrassende politieke overwinningen –bijvoorbeeld in de Verenigde Staten en Duitsland. In Denemarken spreken ze van ‘de periferie’, in Frankrijk wordt ‘de onzichtbare Fransman’ aangehaald, in het Verenigd Koninkrijk wordt ‘de achtergebleven kiezer’ opgemerkt en in België komt ‘de rechtse misnoegde randbewoner’ ter sprake.

De groep in de verkende landen kan geduid worden als *de periferie*. In politieke zin, aan de buitenkant van het politieke spectrum. In geografisch zin, de rurale gebieden en randbewoners. In sociaaleconomisch zin, de onder- en middenklasse die onzeker langs de kant van de arbeidsmarkt (dreigen te) staan. In raciale zin, de witte mens die zich in zijn of haar leefomgeving bedreigd voelt door mensen over de grens met andere culturen en kleuren. In percipiërende zin, moeilijk in kaart te brengen. Deze groep wordt gekarakteriseerd als de verliezers van de globalisering. Zij zouden daadwerkelijk zelf wat zijn kwijtgeraakt: baan- en inkomenszekerheid, sociale zekerheid, een stabiele, veilige en vertrouwde leefomgeving. Het betreft hun eigen levenssituatie waar onzekerheid over inkomen en angst voor migranten en terroristische aanslagen een akelige kwelling vormen. Onze discoursanalyse van landen met een vergelijkbaar welvaartsniveau schetst een ander beeld dan de bovengenoemde uitspraak van Paul Schnabel. Voor de verliezers van de globalisering geldt een ander credo: ‘Met mij gaat het slecht, met jullie gaat het goed’. Het persoonlijke geluk en het welvaartsniveau is bij hen achtergebleven ten opzichte van de rest van de samenleving. In de kranten wordt het declinisme gevoed door artikelen over een teloorgang van de natie, de instabiliteit en onveiligheid in het land. Het verlies wordt gevoeld bij de periferie. Dat gaat verder dan een enkel geloof in onbeheersbare verslechtering van de samenleving, deze groep ervaart volgens berichtgeving persoonlijke achteruitgang in het dagelijkse leven.

Bijlage 1: overzicht geraadpleegde kranten

België (Vlaanderen)

- *Het Laatste Nieuws*

Het Laatste Nieuws is de grootste krant van Vlaanderen met een dagelijkse oplage van ongeveer 350.000 exemplaren en ruim 1,1 miljoen lezers. De krant is in 1888 opgezet en profileert zich als een liberale, vrijzinnige en Vlaamse krant.

- *Het Nieuwsblad*

Het Nieuwsblad verscheen voor het eerst in 1929 en heeft een oplage van ruim 250.000 exemplaren. De krant positioneert zich als de krant van de lagere katholieke bediende en legt zich op algemene en sportverslaggeving toe.

- *De Standaard*

De Standaard werd in 1918 voor het eerst te koop aangeboden. De krant heeft een oplage van ruim 80.000 exemplaren en profileert zich naar meerwaardezoekers en als kwaliteitskrant. De krant was lange tijd de spreekbuis van katholiek Vlaanderen.

- *De Morgen*

De Morgen heeft een oplage van ruim 50.000 exemplaren. De krant profileert zich als een onafhankelijk en progressief medium, met een meer dynamisch alternatief dan de Vlaamse concurrenten: De Standaard en De Tijd. De Morgen heeft een links, socialistisch karakter.

- *Gazet van Antwerpen*

Gazet van Antwerpen verscheen voor het eerst in 1891 en heeft een oplage van ongeveer 100.000 exemplaren en een leesbereik van ruim 400.000 mensen. Gazet van Antwerpen is een regionale krant met sterke focus op het lokale nieuws.

Denemarken

- *Politiken*

Politiken is een van de grootste kranten van Denemarken en heeft een sociaal-liberaal karakter. De krant heeft dagelijks ongeveer 110.000 lezers.

- *Berlingske*

Berlingske is een conservatief, centrum-rechts dagblad, opgericht in 1749 en is daarmee de oudste nog bestaande krant in Denemarken, met een oplage van 125.000 stuks elke dag. Daarmee behoort de krant tot de 'grote drie' van de Deense kranten, samen met Jyllands-Posten en Politiken.

Duitsland

- *Süddeutsche Zeitung*

Süddeutsche Zeitung heeft een oplage van ruim 360.000 exemplaren. Het is het grootste nationale dagblad in Duitsland. De krant wordt gepositioneerd als centrum-links, links-liberaal of kritisch-liberaal.

- *Die Welt*

Die Welt is de derde grote krant van Duitsland, met een dagelijkse oplage van bijna 190.000 exemplaren per dag. De krant wordt getypeerd als rechts-conservatief en richt zich op de middenklasse.

- *Die Zeit*

Die Zeit is een nationale krant die wekelijks verschijnt. De krant vond zijn oorsprong in 1946 en heeft een centrum-liberaal karakter. De wekelijkse oplage bestaat uit zo'n 550.000 exemplaren en trekt ongeveer 1,2 miljoen lezers.

Frankrijk

- *Le Monde*

Le Monde is een centrum-links Frans dagblad, dat als een van de belangrijkste van het land wordt beschouwd. In 2013 was de oplage iets meer dan 303.000.

- *Le Figaro*

Le Figaro is het oudste nationale Franse dagblad dat nog steeds wordt uitgegeven, met in 2015 een oplage van ruim 317.000. De krant werd opgericht in 1826 en staat bekend als conservatief, centrum-rechts.

- *Le Parisien*

Le Parisien is een Frans dagblad. Het is qua oplage de grootste krant van Frankrijk en heeft een uitgesproken rechts karakter.

Het Verenigd Koninkrijk

- *The Daily Telegraph*

The Daily Telegraph is een Britse ochtendkrant, opgericht in 1855. Uit marktonderzoek bleek dat een groot deel van de lezers van deze krant aanhanger is van de Conservative Party. De krant kan worden getypeerd als centrum-rechts en conservatief.

- *The Guardian*

The Guardian is een in 1821 opgericht Brits dagblad. Een groot deel van de lezers is aanhanger van de Labour Party en van de Liberal Democrats. De kwaliteitskrant heeft een centrum-links karakter.

- *Financial Times*

The Financial Times is opgericht in 1888, met specifieke aandacht voor business en economisch nieuws. Lezers stemmen voornamelijk op de Conservative Party and the Liberal Democrats. De krant bevindt zich in het midden van het politieke spectrum en heeft over het algemeen een pro-EU houding.

- *Daily Express*

Daily Express is een Britse krant opgericht in 1977. Lezers stemmen voornamelijk op UK Independence Party, dat is een rechtse en eurosceptische partij.

- *Daily Mirror*

Daily Mirror is een Britse krant, opgericht in 1903. De krant wordt vooral gezien als centrum-links, populistisch. Lezers stemmen vaak op de Labour Party.

De Verenigde Staten

- *USA Today*

De USA Today is sinds kort de grootste krant van de Verenigde Staten, oftewel de krant met de grootste oplage. Het is een zogenaamd 'middle-market paper', bevindt zich dus tussen de tabloids en de kwaliteitskranten. De krant is eigendom van Gannett Company Inc. Met een dagelijkse oplage van 1.021.638 en een dagelijks bereik van 7 miljoen lezers (sinds 2016), deelt de USA Today haar positie van grootste bereik met de kranten The Wall Street Journal en The New York Times.

- *The New York Times*

De New York Times is met The Wall Street Journal de grootste kwaliteitskrant van Amerika, oftewel een 'upper-market newspaper'. Maar in tegenstelling tot de Wall Street Journal die zich met name richt op de economie, richt de New York Times zich op politiek en cultuur. Het is dan ook wat liberaler en de redactie steunde in de afgelopen verkiezingen Hillary Clinton.

- *The Washington Post*²⁸⁶

The Washington Post is in handen van Nash Holdings (John Bezos) en is een wat meer conservatieve krant. Het is de vierde krant van Amerika en focust met name op nationale politiek.

²⁸⁶ De keuze was eerst om The Wall Street Journal te onderzoeken, maar die bleek niet online beschikbaar binnen Nexis. De grootste, meer conservatieve krant na the Wall Street Journal is The Washington Post.

Bijlage 2: overzicht gebruikte zoektermen per land

België (Vlaanderen)

Zoekterm
Onbehagen
Ongenoegen
Latent
Sentiment

Denemarken

Zoekterm	Vertaling
Utilfredshed	Ontevredenheid
Udkantsdanmark	De periferie / rand
Kollektiv angst	Collectieve angst
Politikerlede	Ontevredenheid/wantrouwen t.o. politici
Vælgerutilfredshed	Kiezersontevredenheid
Tryghed	Veiligheid/zekerheid
Utryghed	Onveiligheid/onbehagen

Duitsland

Zoekterm	Vertaling	Filter	Vertaling
Unbehagen	Onbehagen	Gesellschaft Politik	Samenleving Politiek
Wutbürger	Woedende burgers		
Misstrauen	Wantrouwen	Politik	Politiek
Angstbürger	Angstige burgers		

Frankrijk

Zoekterm	Vertaling
Mécontentement social	Sociaal onbehagen/ontevredenheid
Malaise social	Sociale malaise
Inquiétude	Bezorgdheid
Une population tétanisée	Een verlamde samenleving
Fractures sociales	Sociale breuklijnen
Climat anxiogene	Veiligheid/zekerheid
Angoisses collectives	Collectieve angst(en)

De Verenigde Staten

Zoekterm	Vertaling	Filter	Vertaling
Discontent	Onvrede/onrust	Social	Sociaal

Het Verenigd Koninkrijk

Zoekterm	Vertaling	Filter	Vertaling
Discontent	Onvrede/onrust	Social	Sociaal